

A cirilbetűs címek és a szövegben előforduló nyelvi adatok átírása az MNOSZ 3394/51. szabvány szerint.

R. A. B U D A G O V

A nyelv nyelvtani rendszere

/Részletek a szerzőnek "Ocserki po jazükoznaniju" - A nyelvtudomány alapvonalai - című, a nagyközönségnek szánt ismeretterjesztő könyvéből./

J 2111

1. A nyelvtan és sajátosságai

Sokan azt hiszik, hogy a nyelvtan [grammatika]¹ nem egyéb, mint a nyelvhasználat "unalmas" és "száraz" szabályainak gyűjteménye, s csak az, semmi más. De ez a hiedelem mélységesen téves. A nyelvtan kifejezett gondolatot nem alakatlan elemek halmaza, hanem olyan szavak közvetítik, amelyek egymástól értelmileg és egyben nyelvtanilag is függenek. A nyelvtan elsősorban épp azokat az általános törvényeket igyekszik megállapítani, amelyek szerint a szavakat szószerkezetté, mondattá fűzzük össze, egyszersmind igyekszik elénk tárni a tartalomnak és a tartalom kifejezésére szolgáló nyelvi eszközöknek egységét. Az a kérdés, hogy hogyan fejezzük ki a gondolatokat, hogy mi a nyelvrendszer, hogy melyek a nyelv fejlődésének általános törvényszerűségei, hogy miért különböznek egymástól e tekintetben az egyes nyelvek és milyen közös vonásokat találunk bennük - mondom, ez a kérdés nemcsak gyakorlati, hanem elméleti szempontból is nagyon fontos.

Az iskolai nyelvtan akarva-akaratlanul minden figyelmét tárgyának csupán gyakorlati, alkalmazott részére összpontosítja, minthogy a tanulókat elsősorban arra kell megtanítani, hogy helyesen tudjanak beszélni és írni anyanyelvükön. A tudományos nyelvtan valahogyan ott kezdődik, ahol az iskolai nyelvtan végződik. Ez azonban semmiesetre sem jelenti azt, hogy a tudományos

nyelvtant nem érdeklik a nyelvtudomány gyakorlati kérdései, s nem old meg gyakorlati kérdéseket maga is, hanem azt jelenti, hogy a tudományos nyelvtan e gyakorlati kérdések mellett felveti és megoldja azokat a legfontosabb elméleti problémákat is, amelyek a nyelvnek és a gondolkodásnak, a nyelvnek és a történelemnek a viszonyával kapcsolatosak. S mi több, állíthatjuk, hogy a helyesírásnak és a helyes ejtésnek gyakorlati kérdéseit is csak a nyelvtan elméleti problémáinak megvilágításában magyarázhatjuk helyesen, foghatjuk fel helyesen. A tudományos nyelvtan rendszerén belül elmélet és gyakorlat elválaszthatatlanul egybekapcsolódik egymással. ²

A régi kizsákmányoló társadalomban a nagy néptömegek nemesak az anyanyelv nyelvtanának ismeretét, de még az elemi foku írás-olvasást sem sajátíthatták el. Cervantes "Don Quijote"-jában Sancho Panza kijelenti, hogy az ő képességeiből nemcsak egyetlen szigetnek, hanem akárhánynak a kormányzására futja, mire az egyik bölcs, aki magában jót nevetett az ujdonsült kormányzón, hozzátette, hogy annak, aki szigeteket kormányoz, a grammatikát is ismernie kell, tehát írástudónak kell lennie. Sancho erre így válaszolt: "Azt még csak-csak megértem, hogy mi a gramma [grama spanyolul gyógyfüvet jelent. - R.B.], de a tiká-val nem tudok mit kezdeni, azt sem tudom, mi fán terem" [Don Quijote, 2. kötet, 3. fejezet].

Mivel foglalkozik a tudományos nyelvtan? Annak idején V.G.BELINSZKIJ egészen helyesen jegyezte meg, hogy a nyelvtannak ugynevezett ösztönös és nem tudatos ismerete nyilván nem elegendő, mert "a nyelvtan a nyelv logikája, filozófiája", s ezért "nem kétséges, hogy amikor a jó beszéd és írás ösztönös készségéhez még a nyelv elméleti ismerete is hozzájárul, akkor ez a készség megkétszereződik, megháromszorozódik".³ Hogy a nyelvtan elméleti ismerete nagyon fontos, azt a különféle országok és népek kiváló írói és tudósai mind-mind nagyszertűen megértették. LOMONOSZOV akkor határozta el, hogy a tudománynak és művészetnek szenteli magát, amikor áttanulmányozta SZMOTRICKIJ nyelvtanát. RAGYISCSEV egyik materialista filozófiai művében ["Az emberről, az ember halandóságáról és halhatatlanságáról"] sok-sok helyen foglalkozik a nyelvnek és a nyelvtannak a keletkezésével. PUSKIN egész életében gyűjti az anyagot az orosz nyelvtanhoz, s igyekszik filozófiailag is megvilágítani annak törvényezéseit. A fiatal CSERNISEVSZKIJ szakcikket ír az orosz szóképzésről.

A középkor és az újkor mesgyéjén DANTE megírja "De vulgari eloquentia" című nyelvfilozófiai és nyelvtani értekezését. LOMONOSZOV, RAGYISCSEV, PUSKIN, BELINSZKIJ, CSERNISEVSZKIJ és GORKIJ oroszországban, DANTE és VICO Olaszországban, ALISER NAVOJ Üzbekisztánban, BACON és LOCKE Angliában, LEIBNITZ és HEGEL Németországban, DIDEROT és VOLTAIRE Franciaországban, HACSATUR ABOVJAN Örményországban - ime néhány név a legkülönbözőbb világnézetű nagy írók és filozófusok közül, akik sokat foglalkoztak a nyelvvel és a nyelvtan kérdéseivel. Ha pedig azt is szem előtt tartjuk, hogy az elméleti nyelvtan kérdéseiről és általában a nyelvről - mint tudjuk - MARX, ENGELS, LENIN és SZTÁLIN, a marxizmus-leninizmus klasszikusai is igen fontos és elvileg új munkákat irtak, új utmutatásokat adtak, akkor teljesen világossá válik előttünk, hogy az a nézet, amely szerint a nyelvtan csupán a nyelvhasználat

"szük" körére alkalmazott tudomány és nincs különösebb elméleti jelentősége, egészen téves nézet, s ellentmond a tényeknek.

BELINSZKIJnek igaza volt, amikor azt írta, hogy a nyelvtan gyakorlati és elméleti céljai egységben forrnak össze, s amikor hangsúlyozta, hogy "a nyelvtan nem ad szabályokat a nyelvnek, hanem szabályokat von el a nyelvből. E szabályoknak általános nem tudása, vagyis a nyelvtannak nem tudása árt a nép nyelvének, minthogy bizonytalanná teszi és az egyes emberek kénye-kedvére bizza azt: ekkor minden gyermek saját feje szerint beszél és ír".⁴

Vannak, akik azt tartják, hogy a nyelvtan csupán a nyelv kérdéseiben töprengő emberi ész terméke, s nem azonos magával a nyelvvel. Más dolog a nyelv és más a nyelvtan. Ez a felfogás velejéig hamis. I.V.SZTÁLIN munkái rámutatnak, hogy a nyelvtan, amely anyagi nyelvi burokba öltözteti az emberi gondolatokat, a nyelvnek leglényegesebb ismertető jegye. BELINSZKIJ helyesen hangsúlyozta, hogy a nyelvtan csak "elvon szabályokat a nyelvből", s nem rákényszerít szabályokat a nyelvre.

A laikusnak gyakran úgy tűnik, hogy a szó: minden; a nyelvtan pedig csak "az alak részeit", a "részleteket" foglalja magában. Holott ez egyáltalán nincs így, mert a tartalmat sohasem lehet "elszakítani" nyelvi kifejezésének eszközeitől.

Lássunk efféle példát! Mit jelenthet az a gondolat, amelyet ezzel a három szóval fejezünk ki: itt 'menni', Universzitet 'egyetem', knigi 'könyvek'? Jelentheti: itt v Universzitet sz knigami 'egyetemre menni könyvekkel', itt iz Universzitet sz knigami 'egyetemről menni könyvekkel', itt v Universzitet za knigami 'egyetemre ~~menni könyvekkel~~ stb., stb. Az a gondolat tehát, amelyet a szavak egyszerű felsorolásával fejezünk ki, mégpedig olyképpen, hogy a szavak közötti nyelvtani viszonyokat nem tüntetjük fel, rendszerint alakilag is, tartalmilag is homályosak. Mégha a szavak világosak is,⁵ a közöttük levő viszony nem világos, ezért az sem világos, amit a beszélő vagy az író az adott esetben mondani akar. Hogy a mondaton belüli különféle nyelvtani viszonyok milyen óriási szerepet játszanak a mondatban, még nyilvánvalóbbá válik, ha példánkat kibővítjük. Vizsgáljuk meg ezt a változatosabb szósort: mü 'mi', csuvsztvovat 'érez', szoldat 'katona', zadevat 'tapint', zsivoj 'élő, eleven', Tanja 'Tánya', grozit 'fenyeget', opasznoszt 'veszély'. Az előbbi esetben [itt, Universzitet, knigi] még g y a n i t h á t t u k, hogy körülbelül mit jelentenek e szavak együttvéve, az utóbbi esetben azonban még hozzávetőlegesen is nehéz megállapítanunk a szavak között lehetséges viszonytípusokat. De most vegyük elő M.GORKIJnak "Huszonhat férfi - egy leány" című elbeszélését, s olvassuk ezt: "Mü csuvsztvovoli, esto szoldat zadet za zsivoe i esto Tane grozit opasznoszt", "Éreztük, hogy a katonának elevenére tapintóttak, s hogy Tányát veszély fenyegeti".⁶

Ahhoz tehát, hogy valamely gondolatot kifejezzünk, nemcsak az egyes szavak szemantikájában kell eligazodnunk, hanem azt is tudnunk kell, milyen v i s z o n y b a kerülnek egymással a szavak a gondolat kifejezése során. Gondolatunk mintegy meghatározott alakot ölt; ez szorosan összefügg a gondolattal. A nyelvtan épp ezt, vagyis a mondatbeli szavak kölcsönös viszonyának különféle nyelvtani típusait és a mondatba állított vagy önmagukban használt szavaknak a nyelvtani megformáltságát vizsgálja.

A nyelvtan nemcsak akkor "bukkan elő", amikor mondatot kell elemeznünk. Rendszerint a szó is nyelvtanilag megformált elem a legkülönbözőbb nyelvekben. Olyanokban, mint az orosz vagy a latin, névként nem a szótő, hanem az alanyeset használatos, s ez rendszerint különbözik a tőtől és méginkább a gyöktől. Ez pedig annyit jelent, hogy a szó már a névben is valamiféle nyelvtani öltözékben jelenik meg. A tvorec 'alkotó', tvorcseszto 'alkotás', tvorenie 'teremtvény' szavaknak közös a töve [tvor-], de mind-egyikük nyelvtanilag megformált szó és különbözik a tőtől. A tvorec és a tvorcseszto nem azonosak a tvor tővel, hanem különleges n y e l v t a n i jegyekkel [nevezetesen az -ec és a -[cseszto] képzőkkel] vannak ellátva. Ha még azt is tekintetbe vesszük, hogy a tvorec és a tvorcseszto szavakon, mint az orosz nyelvnek más szavain is, rendszerint a nem, szám és eset is jelölve van, akkor világossá válik, hogy nemcsak a mondat, hanem a szó is nyelvtanilag megformáltan áll előttünk. Azokban a nyelvekben, amelyekben a szónak nincs sok alaki ismerve, mint például a kínai nyelvben, a szó nyelvtani megformáltsága főként szintaktikailag, sajátos szórend, hangsúlyozás, hanglejtés, ritmus stb. útján valósul meg.

A nyelvtan tehát a szónak vagy a mondatnak a tartalmához képest nem valami külsőleges dolog, hanem szervesen összefügg ezzel a tartalommal, szinte azt mondhatnók: alkatrésze a tartalomnak. Az -ec képző, amely a tvor tőből a tvorec szót alkotja, nemcsak kiegészíti a tövet, hanem annak a jelentésnek a kialakításában is részt vesz, amelyet mi a tvorec szóhoz asszociálunk. A nyelvtan és a szókinés minden nyelvben sajátos egységet alkot, bár ez az egység, mint az alábbiak során látjuk majd, más-más módon valósul meg a különféle nyelvekben, aszerint, hogy ezeknek milyen nemzeti sajátosságai vannak.

Noha a nyelvtan és a szókinés kölcsönösen összefügg egymással, mégis a nyelv e két területének külön-külön is megvan a sajátossága. A bevezetésben nagy vonalakban már jeleztük a nyelvtannak ezt a sajátosságát. Még utalok arra, hogy a szó fogalmakat n e v e z meg, a nyelvtan pedig a szavak között levő v i s z o n y o k a t fejezi ki. Természetesen, mint már tudjuk, a nyelvtannak is két oldala van: egyrészt a nyelvtan teszi lehetővé a nyelv számára, hogy "az emberi gondolatokat anyagi nyelvi burokká öltöztesse", miáltal a gondolatok közötti k a p c s o l a t o k a t is kifejezi, másrészt pedig a nyelvtan az emberi gondolkodás hosszú elvonatkoztató munkájának eredménye. Bátran mondhatjuk, hogy mind a nyelvtan, mind a szókinésben él a j e l e n t é s - kategóriákkal is és a v i s z o n y - kategóriákkal is. Csakhogy a szókinésben a viszony kategóriája alá van rendelve a jelentés kategóriájának, a n y e l v t a n b a n pedig a v i s z o n y k a t e g ó r i á j a a f ő k a t e g ó r i a, bár ez a jelentés kategóriáját is mint az emberi gondolkodás hosszú munkájának eredményét is magában foglalja.

A viszony kategóriája a nyelvtanban mindig magában hordja a jelentés kategóriáját is, de az utóbbi, mint majd meglátjuk, közel sem mindig a nyelv felszínén foglal helyet. Minthogy azonban a nyelvtani kategóriák mindig az emberi gondolkodás hosszú munkájának eredményei, érthető, hogy a nyelvtan, amely a szavak között levő viszonyokat fejezi ki, ugyanakkor miért mozditja elő a szavak csoportosítását, osztályozását is. Például az olyan szófajok,

mint a nem, szám és eset nyelvtani kategóriáival felruházott főnév, vagy az idő, aspektus, mód, személy nyelvtani kategóriáival felruházott ige stb., nemcsak egyrészt a tárgyfogalmak, másrészt a cselekvés [állapot]-fogalmak közti viszonyokat fejezik ki, hanem a tárgyfogalmaknak és cselekvés [állapot]-fogalmaknak megkülönböztetését, ezek osztályozását is lehetővé teszik. Ime, ezért nem szabad csak azt keresnünk, ami elválna a nyelvtantól a szókészlettől, ami külön-külön mindegyikük sajátos természetét alkotja, hanem azt is, ami meghatározza kölcsönhatásukat. Nyelvtani elemzéskor mindig számolnunk kell ezzel a különbséggel is és ezzel a kölcsönhatással is.

Hogy a szókincs ["a nyelv építőanyaga"] és a nyelvtan [a nyelv szerkezete] kölcsönösen függ egymástól, az a legkülönfélébb nyelvtani és szókészletbeli jelenségekből egyaránt kiderül. Amikor például a melléknév fokát más-más tőből képezzük a horosij 'jó' - lucssij 'jobb'-félékben, akkor ezt a nyelvtani jelenséget - a melléknév fokát - itt lexikológiai eszközökkel, azaz más-más szóval fejezzük ki. Midőn a blagodarja határozói igenév a blagodarja 'vmi által' prepozícióvá vált [lásd a 33. lapot], akkor ez, vagyis egy lexikológiailag önállóbb képzésnek [egy határozói igenévnek] az átcsapása az ugynevezett segédszók [prepozíciók] kategóriájába szinte szemlélteti, hogyan lesz egy lexikológiai kategóriából tulajdonképpen nyelvtani kategória. Itt még több ízben vissza kell majd térnünk erre a kérdésre az egyes szófajok tárgyalásakor, most csak a dolog terminológiai oldalát vesszük szemügyre.

Szerintünk nem helyes az az elterjedt nézet, hogy a szófajokat önálló jelentéssel bíró és azzal nem bíró szófajokra kell felosztanunk. Az első csoportba olyan szófajok tartoznak, mint például a főnév, a melléknév és az ige, a másodikba olyanok, mint a névmások, a viszonzszók, a kötőszók. Az efféle állítás csöppet sem helytálló, minthogy azt a benyomást kelti, hogy a nyelvben vannak "üres" ["önálló jelentéssel nem bíró"] szófajok is, amelyek semmit sem jelentenek. Holott a valóságban afféle szófajok, mint a viszonzszók vagy a kötőszók, miközben fontos nyelvtani funkciót töltenek be egy-egy egész szókapcsolat vagy mondat rendszerében, saját maguk is különleges nyelvtani jelentésre, nyelvtani jelentésértékűségekre tesznek szert. A maguk módján szintén jelentésértékűek.

Az egyes szófajok jelentésértékűsége természetesen rendszerint különbözik a többi szófajétól - minden szófajnak külön sajátosságai vannak -, de egy-egy szófaj sajátos szemantikájának kérdése nem kényszerít arra, hogy egyszerűen szembeállítsuk egymással az önálló jelentésű és az önálló jelentéssel nem bíró szófajokat, mert ez magán a jelentésértékűség kategóriáján belül mutatkozó különbségekben nyilvánul meg. Például a viszonzszókban és a kötőszókban rendszerint a nyelvtani jelentés lép előtérbe [a viszonzszók és a kötőszók más szófajokat kapcsolnak össze egymással vagy választanak el egymástól], a főnevekben és az igékben pedig a szótári jelentés, azonban a lexikológiai és a nyelvtani kategóriák között tapasztalható kölcsönhatás, amelyet fentebb hangsúlyoztunk, továbbá az is, hogy a "jelentésértékűség" a nyelvtanban is igen fontos kategória ["a nyelvtan az emberi gondolkodás hosszú elvonatkoztató munkájának eredménye"],

viszonylagossá és pontatlanná teszi azt a régi gyakorlatot, amely szembeállított egymással önálló jelentésű és önálló jelentéssel nem bíró szófajokat. Ime, ezért igyekszünk majd a továbbiak folyamán feltárni m i n d e n s z ó f a j n a k s a j á t o s j e l e n t é s é t. Magától értetődik emellett, hogy a nyelvtani jelentés sok tekintetben különbözik a lexikológiai jelentéstől [erről alább lesz szó].

A nyelvtan, mint ismeretes, alaktanból [morfológiail és mondattanból [szintaxis] áll. Az a l a k t a n b a n a szóalakok képzését és változását [ragozását, jelezését] vizsgáljuk. A m o n d a t t a n a szószerkezetnek és a mondatnak a strukturáját, szerkesztésük típusait és eszközeit vizsgálja. A nyelvtannak a területei külön-külön is fontosak, egyszersmind nagyon szorosan összefüggenek egymással. Az alaktant nem szabad csupán "a mondattan technikájának" tekintenünk, miként ezt MARR tette. Az efféle eljárás miatt még olyan fontos nyelvtani jelenségek, mint a szóváltoztatás és a szóképzés sem kerülhettek helyes megvilágításba. Ugyanakkor az alaktan lebecsülése azt is lehetetlenné tette, hogy a kutató megmutathassa a szónak, mégpedig a minden jellegzetes sajátosságában szemlélt szónak és a mondatnak valódi kölcsönhatását, s elterelte a kutató figyelmét arról a problémáról, hogy a szavak közismert szilárdsága hogyan nyilvánul meg a mondat szerkezeteken belül. MARR lenézte az alaktant, s ez lényegében utját állta annak, hogy a kutató tanulmányozhassa a szó és a szószerkezet kölcsönhatásának, a szószerkezet és a mondat kölcsönhatásának problémáit, s azt eredményezte, hogy az alaktant egyoldalúan beolvasztották a mondattanba. Ime, ezért kell hangsúlyoznunk az alaktan ismeretes önállóságát a mondattannal szemben, valamint a szónak ismeretes önállóságát is a mondattal szemben.

A mondottak azonban egyáltalán nem jelentik azt, hogy az alaktan teljesen külön válik a mondattantól. Amikor a sztol 'asztal' főnevet ragozunk, bármely függő esetalak mintegy feltételez egy tágabb szintaktikai összefüggést: zdesz' net sztola 'itt nincs asztal', ja pisu na sztole 'irok az asztalon'. Ezáltal az alaktan-kategória - a szóváltoztatás - kapcsolatban van a mondattani kategóriával, egy-egy szószerkezettel vagy akár egy egész mondattal. Ezenkívül, ha több nyelvet veszünk szemügyre, gyakran meggyőződhetünk róla, hogy egy-egy nyelv alaktanai elemei valamiképpen egy másik nyelv mondattani elemeinek felelnek meg. Az orosz például azt mondja, hogy nozská sztola 'asztalláb' [tkp. az asztalnak a lábal, az angol azonban ugyanezt nem a főnév ragozása útján, hanem szókapcsolattal fejezi ki: the leg of the table, vagyis nem alaktanilag, hanem mondattanilag. Sőt, egyetlen nyelvben is, mégha fejlett is az alaktana, egész sereg alaktanai kategóriát csupán mondattanilag lehet pontosá tenni. Az orosz nyelvben például a főnév nyelvtani nemének kategóriája a főnevek és a melléknevek egyeztetése során derül ki. Azt mondjuk: bol'soj sztol 'nagy asztal', de bol'saja komnata 'nagy szoba', bol'soe pomeszenie 'nagy helyiség', vagyis a nyelvtani nem kategóriáját mintegy a szintaktikai kapcsolatból hámozzuk ki, mert az elszigetelten álló főnevek nemének alaktanai jegyei önmagukban nyilván nem elegendők és ellentmondásosak [például azonos végződésű főnevek más-más nyelvtani nemhez tartozhatnak: a szesztra 'nővér' szó nőnemű, a sztaroszta 'bíró' pedig hímnemű].

Eszerint tehát ahogyan fentebb arról győződünk meg, hogy milyen mély kölcsönhatásban van egymással a szókészlet és a nyelvtan [minden eltérése ellenére], úgy itt azt kell hangsúlyoznunk, hogy a nyelvtanon belül is a nyelvtan egyes részei, elsősorban az alaktan és a mondattan, nemcsak különböznek egymástól, hanem össze is függenek egymással.

X

X X

Hogyan fejezik ki a különféle nyelvek a szavak között fennálló kapcsolatot? Melyek azok az eszközök, amelyekkel a nyelv viszonyba állítja egymással a szavakat? Vizsgáljuk meg néhány alaktani és mondattani eszközt, amelyeknek segítségével a különféle nyelvekben a szavak között levő különféle viszonyok megvalósulnak:

1/ A flexió. Ebben a mondatban: kniga Petra 'Péter könyve' könnyen felismerjük, hogy a szavak kapcsolatát flexió segítségével fejeztük ki [Petr - Petral]. Ugyanígy van ez a latinban is [liber Petril], mint sok más mai nyelvben, a csehben, a lengyelben, ukránban stb. Ugyanakkor néhány nyelvben a flexió nemcsak a szó végén, hanem a szó belsejében is előfordul [belső flexió]. Például a német geben 'ad' ige múlt idejét belső flexióval képezzük: gab; az angolok pedig olyan főnevek többes számát, mint a foot 'láb', szintén belső flexióval fejezik ki: feet 'lábak' [vö. emellett a többesszám képzésének szokásos - belső flexió nélkül történő - képzésével: boot 'magasszáru cipő', boots 'magasszáru cipők']. Néhány nyelvben, például az arab nyelvben, a flexió a szó elején is előfordulhat. Az arab QTL 'megöl' igének perfektumban qatala, imperfektumban pedig yagtula az alakja. Mindazonáltal hangsúlyoznunk kell, hogy a legjellegzetesebb és legelterjedtebb flexió a szóvégi flexió. Ezért azokat a nyelveket, amelyekre a szóvégi flexió a jellemző, f l e k t á l ó nyelveknek szokták nevezni, azokat pedig, amelyekben nincs flexió, n e m f l e k t á l ó nyelveknek.

2/ A prepozíció. A flexió mellett előfordul a prepozíció is. A bolgár azt mondja: vⁿlnite na Jantra 'a Jantra hullámai', vagyis két főnév kapcsolatát nem flexió segítségével fejezi ki, mint az orosz, hanem a na prepozícióval. Éppígy prepozícióval fejezi ki e kapcsolatot az angol is. Vö. a már idézett példával: the leg of the table 'az asztal lába', ahol a nyelvtani viszonyt az of prepozíció jelöli. A francia szintén: le livre de Pierre 'Péter könyve'; itt a de prepozíció kapcsolja össze a szavakat, alkotja a mondatot. Néhány nyelvben a prepozíció nem megelőzi a névszót, hanem utána áll, s ezért posztpozíciónak, n é v u t ó n a k nevezik. Néha az is megtörténik, hogy csak néhány prepozíció van olyan, amelyik a szó után áll, a többi pedig rendszerint megelőzi a névszót. Például a latin nyelvben, amelyben a prepozíciók, mint ismeretes, a szó elé

kerülnek, csak két efféle elem akad [a causa és a gratia], amely többnyire a genitívusban álló névszó mögé kerül: timoris causa 'a félelem következtében', szó szerint: 'félelemnek a következte'.

3/ **A szórend.** Azokban a nyelvekben, amelyek nem ismerik a szóváltoztatást, és amelyekben a szó egyenes és függő esetekben rendszerint változatlan alakú marad, a szórend igen fontos szintaktikai tényező. Az angol nyelvben például ebben a mondatban: The man killed a tiger 'az ember megölte a tigrist', az alany [man] alakilag csupán abban különbözik a tárgytól [tiger], hogy az első helyen áll, a tárgy pedig az utolsón. Ha pedig a tárgyat az alany helyébe tesszük, akkor az egész mondat értelme megváltozik, s épp az ellenkezőjét jelenti: The tiger killed the man 'a tigris megölte az embert'. Eközben sem a man főnév, sem a tiger főnév nem szenved semilyen alaki változást. Csak a helyüket kell felcserélnünk, s a mondat értelme máris egészen más lesz. Itt tehát a szórend fontos szintaktikai tényező.

Hasonló mondattani funkciót tölt be a szórend olyan - egymástól nagyon különböző nyelvekben - mint a kínai, a francia, a bolgár. Ezzel szemben az orosz nyelvben az afféle mondat, mint: mat' ljubit docs 'az anya szereti a lányt', ahol az alany és a tárgy csak a mondatbeli helye tekintetében tér el egymástól, nem jellegzetes és aránylag ritkán fordul elő. Az orosz nyelv - alaktani formáinak gazdasága folytán - a szintaktikai viszonyokat, mint láttuk, elsősorban flexióval fejezi ki. A szórend nem annyira mondattani, mint inkább stilisztikai szerepet játszik benne [azaz nem a mondat alanyi-tárgyi viszonyait, az alannak, az állítmánynak és a tárgynak a kapcsolatát fejezi ki, hanem csak bizonyos jelentésárnyalatokat].

4/ **A hangsúly.** Már megjegyeztük [lásd a 108-112. lapot], hogy a nyelv szempontjából milyen nagy fontossága van a hangsúlynak. Itt csak megerősítem, hogy a hangsúly sok esetben a szavak nyelvtani kapcsolatait is kifejezi. Például az orosz nyelvben a ruki a ruká 'kéz' szónak többesszámú alanyesete, a ruki pedig ugyanennek a szónak egyszámú birtokos esete. Itt tehát a számnak és az esetnek nyelvtani kategóriáját hangsúllyal fejezzük ki [ruki - rukil]. Olyan nyelvekben, amelyekben többféle hangsúlyozási típus ismeretes, a szavak nyelvtani megkülönböztetése attól is függhet, hogy melyik hangsúly esik egy-egy szóra, egy-egy szótagra. Például a görögben az "éles" hangsúly magasabb hangot jelent [innen az "éles" elnevezés], a "tompá" hangsúly alacsonyabbat; a "hajtott" hangsúly feltételezi, hogy a szótag első részében feljebb visszük a hangot, mint a másokban. Ezeket a hangsúlyozási típusokat nemcsak hangtani-, hanem nyelvtani célból is használják.

5/ **A hanglejtés.** Aszerint, hogy ezt a mondatot: sztudéntü vnümatel'nü 'a diákok figyelmesek' közlő vagy kérdő hanglejtéssel mondom, megváltozik a mondat is, a mondat értelme, nyelvtani megformáltsága. Itt tehát a kérdést, ezt a fontos kategóriát a hanglejtés segítségével fejezzük ki. A hangtani fejezetben már részletesen megismertedtünk a hanglejtés általános jelentőségével [lásd a 112-116. lapot], most csak hozzáteszem, hogy a hanglejtésnek különösen nagy szerepe van olyan nyelvekben, mint a kínai, amely a nyelvtani viszonyokat tulnyomó részben

szintaktikailag fejezi ki. A kínai nyelvben négy hangfekvés-változat van [nemelyik nyelvjárásban öt is], s ezeket a különféle hangfekvéseket lexikológiailag is [szavak megkülönböztetésére] és szintaktikailag is [nyelvtani viszonyok megkülönböztetésére] felhasználják.

6/ A z i n k o r p o r á c i ó . Bizonyos nyelvekben, például a csukcs-korjak nyelvcsoport nyelveiben és sok amerikai indiánnyelvben él egy különleges nyelvtani szerkezet, amelyet általában inkorporációnak neveznek. Az inkorporációt az jellemzi, hogy "a tárgy az igébe kerül, összeolvad vele, új szót képez, a jelző a szó belsejébe illeszkedik".⁷ Például a csukcs nyelvben: ti-vala-nto-a'k 'kihuztam a kését', ahol a ti az egyesszám első személy prefixuma, a vala a 'kés' szó töve, a nto a 'kihuz' ige töve, az a'k végződés, amely a múlt időt és az egyesszám első személyt fejezi ki. Ha tehát szószerint fordítanók le, az egész mondat - elméletileg - körülbelül ezt a vázat mutatná: 'én - kés - kihuz' [ennek az igének a tövel, múlt időben, egyesszám első személyben. De ez természetesen csak föltételes elvonatkoztatás a reális nyelvérzéktől, amely az efféle mondatot egyáltalán nem érzi mesterkéltnek. Az inkorporáció elsősorban a tárgynak és az igének szoros [szinte felbonthatatlan] kapcsolatán alapul.

Az ugynevezett "új nyelvelmélet" képviselői egészen helytelenül értelmezték az inkorporációt: azt állították, hogy az a világ nyelveinek fejlődésében egy különlegesen régies "stádium". Azt hitték, hogy az inkorporáció "stadiális szempontból megelőzi" az európai nyelvek mondattípusát. Ez a feltevés azonban teljesen alaptalan, hiszen például a mai csukcsok anyanyelvükön bármilyen bonyolult és új tudományos képzetet és fogalmat ki tudnak fejezni. Az inkorporáció tehát egyike a mondatszerkesztés módjainak, s a maga nemében éppolyan helyes, mint a hajlítások, a prepozíciók és posztpozíciók, a hangnyomatékok stb. Az inkorporáció csak akkor tűnik "furcsának" és "régiesnek", ha egy egészen más nyelvtani rendszerű nyelvnek, például az orosz nyelvnek a prizmáján át nézzük. Ez nyilvánvaló. MARR és hívei azonban, jóllehet szavakban harcoltak azért, hogy amikor egy egészen más rendszerű nem-rokon nyelv szabályait vizsgáljuk, tudjunk elvonatkozni saját nyelvünk nyelvtani szabályaitól, valójában ők estek bele az ugynevezett "indoeurópai szemmel nézve" elvének csapdájába: "régiesnek" találtak bizonyos nyelveket, minthogy egy egészen más rendszerű indoeurópai nyelv megszokott szemszögéből ["szemüvegén át"] közeledtek hozzá.

X

X X

Nem az összes elképzelhető alaktani és szintaktikai viszonytípust soroltuk itt fel, hanem csak a legjellegzetesebbeket.⁸ Ezek a kapcsolatok és eszközök elvileg egyenjogúak. Nem szabad azt hinnünk, mint sok külföldi nyelvész hiszi, hogy az egyik "magasabbrendű", mint a másik. Ezek az eszközök önmagukban, elszigetelten szemlélve nem határozhatják meg a nyelv fejlettségének fokát. A kérdés sokkal bonyolultabb: a nyelv fejlettségének

fokát nemcsak a nyelvtani jegyek szabják meg, hanem ezek és a lexikális jegyek összessége [rendszerel] együttesen.

Rendszerint az a helyzet, hogy egy-egy nyelvben egyszerre több nyelvtani viszonyítás-változat él egymás mellett [például az orosz nyelvben van hajlítás is, vannak prefixumok is, van hangsúly is; a kinaiban van szórend is, segédzó is, hangsúly is, hanglejtés is], úgyhogy különféle eszközök kölcsönhatásáról, együttműködéséről kell beszélnünk. Az egyes nyelvi eszközök szorosán összefüggenek egymással, ezért ha valamelyiket felkaroljuk a másik rovására, csökkenhet, néha pedig meg is növekedhet a másik fontossága, és fordítva. Közvetlenül érintkeznek egymással, mintegy kölcsönösen segítik és támogatják egymást olyan nyelvi eszközök, mint a hangsúly és a hanglejtés, a szórend és a prefixumok stb. Ezzel szemben kölcsönösen gyengítik egymást az olyan eszközök, mint a flexió és a szórend: mennél nagyobb szerephez jut a nyelvben a flexió, rendszerint annál kisebb nyelvtani szerepet játszik a szórend, és fordítva.

Olyan nyelvekben, amelyekben az említett nyelvi eszközök egyikének sincs nyelvtani funkciója, azaz egyik sem szolgál a nyelvtani viszonyok közvetlen kifejezésének eszközeként, ezek az eszközök stilisztikai szerepet kaphatnak. Mint már utaltunk rá, a szórendnek az orosz nyelvben főként épp ilyen: stilisztikai szerepe van. A társalgási nyelvben például nemcsak azt mondhatjuk, hogy moja djadja szamüh csesztnüh pravil 'nagybátyám a legbecsületesebb elvű', hanem azt is, hogy szamüh csesztnüh pravil moj djadja, de PUSKIN költői sora csak amant a szórendet engedi meg. A szépirodalom nyelvében, s részben és különösen a költői nyelvben tekintetbe kell vennünk a szavak és a mondatok stilisztikai árnyalatait is. A stilisztikai árnyalatok egyébként a tudományos nyelv számára is fontosak, azért, hogy szabatosan tudja kifejezni a gondolatot. A nyelvtani viszonyok tehát a szavak közötti fő kapcsolatokat fejezik ki, a stilisztikai viszonyok pedig a szavak fő kapcsolatait között levő árnyalatok pontosabbá tételét segítik elő [például az első esetben, a puskin-i verssorban azt hangsúlyozzuk, hogy a djadja 'nagybátya' volt becsületes ember, a másodikban pedig azon van a hangsúly, hogy szamüh csesztnüh pravil 'legbecsületesebb elvű'].

X

X X

Milyen elemekre bontható a szó nyelvtani szempontból?

Már az iskolapadból ismerjük ezeket a fogalmakat: t ő , a f - f i x u m o k [p r e f i x u m o k , s z u f f i x u m o k , i n f i x u m o k] é s f l e x i ó [m á s k é n t : r a g , v é g z ó - d é s l]. Az affixumok sajátos morféma. Nemcsak arra szolgálnak, hogy pontosabbá tegyék a szó értelmét, hanem arra is, hogy kifejezzék a szónak a többi szóhoz való viszonyát.

A t ő a szónak toldalékok nélküli része, a szó alapjelentésének hordozója. A s z u f f i x u m rendszerint a t ő után, de a

ragok előtt álló morféma, amely szavaknak és nyelvtani kategóriáknak alkotására szolgál [például letcsik 'repülő'; itt a -csik toldalék a tövet pontosabbá teszi, s ugyanakkor alakítja is, és a nem nyelvtani kategóriáját is kifejezi]. A pre - fixum a tő előtt álló morféma, s ugyanaz a funkciója, mint a szuffixumnak [pódhod 'közlekedés', napiszét 'megír']. Az in - fixum: szóképzés vagy szóváltoztatás közben a tő belsejébe illeszkedő morféma. A latinban a perfektumban álló fidi 'hasítottam' [a findere 'hasít' tőből] szóhoz képest a jelen időben egy infixum bukkan fel, az -n-: findo 'hasítok'. A flexió vagy végződés [rag] az a morféma, amely a szó alakját a szó mondatbeli szerepétől függően megváltoztatja [kniga 'könyv', de u nego net knigi 'nincs könyve']. Végül az a ffixumok együttesen: a szónak minden olyan alakotani részé-kivéve a tövet és a ragokat -, amely mintegy anyagilag realizálja a tő jelentését, s részt vesz a szóképzésben és a nyelvtani kategóriák képzésében. A tő az affixumokkal együtt: az alapszó.

Az affixumok nyelvtani természete nagyon bonyolult és sokrétű. Visszatérve az előbb említett példákhoz [133.l.], ha mondjuk az -ec vagy a -[csel]szto szuffixum a tvor tőhöz járul, nemcsak "megformálja" ezt a tövet, hanem egyúttal pontosabbá is teszi, valamilyen értelmet ad neki [tvorec 'alkotó', tvorcseszto 'alkotás']. De mégis lényeges különbség van a tő és az affixumok között.

Olyan fejlett nyelvekben, mint amilyen például az orosz nyelv, az affixumoknak sokkal általánosabb és elvontabb jelentésük van, mint a szótőnek. A tvor tő már önmagában is fölkelte a tvorit 'alkot', tvorec 'alkotó', tvorcseszto 'alkotás' stb. szavak képzetét. A let tő a letat 'repül', letcsik 'repülő', podletat 'alárepül', polet 'repülés', prilet 'megérkezés [repülőgéppel]' szavakét és sok más szóét. S mi több, a tő - mint ismeretes - egyszerűen azonos lehet a szóval, és önálló jelentése lehet neki: sztol 'asztal', dom 'ház'. Másképpen fogjuk fel az affixumokat. Az új nyelvekben a szuffixumoknak, prefixumoknak, infixumoknak önmagukban legtöbbször nincs önálló jelentésük. Ha kimondjuk azt, hogy ec vagy szto, semilyen közvetlen képzetsor nem támad bennünk, semilyen konkrét jelentést nem fűzünk hozzá. Csak egy szótővel együtt rajzolódnak elénk mintegy pontosabban: ec, azaz borec 'birkozó', tvorec 'alkotó', kupec 'kereskedő', hrabec 'vitéz', pevec 'énekes' stb.; szto, azaz tvorcseszto 'alkotás', maszterszto 'mesterség', junoseszto 'fiatalság' és sok más.

Talán bizony a mondottak azt jelentik, hogy a szuffixumoknak és a prefixumoknak általában semilyen jelentésük nincs? Egyáltalán nem azt jelentik. Ezeknek elvont nyelvtani jelentésük van.

Vizsgáljuk meg egyes szuffixumok nyelvtani jelentését. Az -ec szuffixumnak önmagában, mint mondottuk, nincsen önálló jelentése. De ha figyelmesen megnézzük azokat a szavakat, amelyeket ezzel a képzővel alkotunk, fontos megfigyeléseket tehetünk. Leningradec 'leningrádi [ember]', jaroszlavec 'jaroszlavi [ember]', kraszavec 'férfiszépség', sztahanovec 'sztahanovista', vuzovec

'főiskolás', vladelec 'birtokos', sztradalec 'mártir', prosz-vescsenec 'nevelő', lenivec 'naplopó', kupec 'kereskedő', tvorec 'alkotó', pevec 'énekes', cstec 'olvasó' stb. Ie Jelentésüket tekintve bármily különbözők és vegyesek is e szavak, bizonyos pontokon mégis érintkeznek egymással nyelvtanilag: mindegyikük meghatározott személyt jelent, mindegyikük hasonló módon van megformálva. Ezt a sajátosságos és elvont jelentést [a létező személyt vagy a cselekvő személyt, a nomen agentis-t] mintegy a végződés-ek egységessége adja meg. Más szóval: az -ac képzőnek a mai orosz nyelvben személy- vagy cselekvő személy-jelentése van. Itt tehát nem egyedül szótári jelentéssel van dolgunk, hanem elvont nyelvtani jelentéssel is. Leningradec 'leningradi [ember]' = leningrádi lakos; kupec 'kereskedő' = bizonyos társadalom bizonyos társadalmi rétegének képviselője; pevec 'énekes' = foglalkozás; lenivec 'naplopó' = jellemző tulajdonság. De mindegyikük f e l e t t, sokféleségüktől függetlenül m i n t e g y o t t l e b e g e g y á l t a l á n o s a b b n y e l v t a n i j e l e n t é s : a létező cselekvő személy. A leningradec és a kupec, a pevec és a lenivec meg a tvorec, függetlenül attól, hogy mindegyik más, mindegyiknek külön szótári jelentése van, egyaránt létező személyt vagy cselekvő személyt jelöl.¹¹ A nyelvtani jelentés, miközben elvonatkoztat a konkrét szótári jelentésektől és föléjük emelkedik, egyuttal sajátos módon e g y e s i t i és osztályozza is azokat, mégpedig tág nyelvtani keretek között.

Ime, az affixumokat mint a nyelv sajátos morfémaíit ezért jellemzi a mai nyelvekben elsősorban az elvont nyelvtani jelentés.

Hogyan keletkezett az affixumok elvont nyelvtani jelentése? Mindig egyformán megvolt ez a jelentésük? Természetesen nem. I.V.SZTÁLIN, midőn meghatározza a nyelvtan jellemző vonását, rámutat arra, hogy a nyelvtan a magasfoku elvontságot nem máról-holnapra, hanem csak hosszú fejlődés után éri el, elvonatkoztatva "az egyestől és konkrétól - mind a szavakban, mind a mondatokban..."

A különféle nyelvekben sok-sok affixumnak és egyéb nyelvtani formánsnak a története is teljes egészében megerősíti ezt a tételt. Sok affixum, amelynek most elvont nyelvtani jelentése van, történetileg konkrét szótári jelentésű elemre megy vissza. Például a német heit képző [vö. Schönheit 'szépség', Weisheit 'bölcseesség'] az ófelnémetben önálló főnév volt 'mód', 'külső', 'kép' jelentésben, úgyhogy eredetileg az afféle összetett főnév, mint a Schönheit, szószerint 'szép képet [vagy külsőt] jelentett. Ugyanígy önálló szóból ered a német schaft képző [vö. Gesellschaft 'társulat', Bruderschaft 'testvériség'], amelynek valamikor 'tulajdonság', 'állapot', 'minőség' jelentése volt. Önálló szó volt a voll prefixum is [vö. vollkommen 'tökéletes', vollbringen 'véghez visz'], amely a voll 'teljesen' tájszóból származik stb.

Ebből a szempontból nagyon jellemző sok prepozíciónak a története is. Az előbbieket során már vázoltuk a blagodarja prepozíció történetét; nem kevésbé érdekes a pod és az okolo prepozíció története sem [amaz a pod 'orosz kemence alja, feneke' főnévből, emez a kolo R. 'kör, kerék' főnévből ered]. Az okolo egyebként nemcsak prepozíció, hanem határozószó is lehet. Egészen nyilvánvaló, hogy az olyan prepozíciók, mint a vszledsztvie 'vminek következtében', vtacsenie 'vminek folyamán', főnevekkel vagyis

önálló szavakkal kapcsolatosak. A francia chez '-nál, -nél' prepozíció a latin casa 'ház' főnévből eredt, a német trotz 'vminek ellenére' prepozíció világosan összefügg a Trotz 'makacsság, konokság' főnévvel. Valamennyi román nyelvben [kivéve a rumént és a moldovánt] a mente vagy ment határozószóvégződés a latin mens, mentis főnévből ered, amelynek valamikor 'ész, szándék' jelentése volt. De a kései latinban a bona mente factum [szó szerint 'jó szándékkal tett']-féle kifejezésnek már 'jól tett' volt a jelentése, vagyis ugynevezett instrumentalis [eszközhatározó] jelentést kezdett fölvenni. Később, a román nyelvek fejlődése során ez a mente jelentés fokozatosan átalakult egy elvont, határozószókat képező nyelvtani formánssá, úgyhogy a mai spanyol elegante-mente egyszerűen azt jelenti: 'elegánsan', a mai olasz fortemente: 'erősen', a mai francia clairement: 'világosan', stb.

Sok szuffixumnak, prefixumnak és prepozíciónak és ugyanigy más, "grammatikalizálódott" szófajoknak a története is azt mutatja tehát, hogy a nyelvtani elvonatkoztatások nem egyszerre keletkeztek a nyelvben, hogy a különféle nyelvtani formánsok fokozatosan fejlődtek ki, "elvonatkoztatva az egyestől és a konkrétól", a szótári szempontból egyedi jelentésektől az általános nyelvtani jelentések felé. Egy-egy szuffixumnak vagy prepozíciónak elvont nyelvtani jelentése gyakran valamely lexikológiailag önálló szóból származik, s ezáltal szinte szemlélteti, hogy milyen uton-módon keletkeznek a nyelvben az elvont nyelvtani kategóriák.

Gyakran megtörténik azonban, hogy a nyelvtani formáns, miután elvont kategória-jelentést vett föl, sajátos módon kezdi elveszíteni saját eredeti jelentését. Mint már utaltunk rá [44.kk.], ENGELS - Dühringgel folytatott vitájában - hangsúlyozta, hogy a matematika, amely az emberek reális szükségleteiből fejlődött ki, t o v á b b i f e j l ő d é s e s o r á n egyre bonyolultabb matematikai elvonásokat kezdett használni, amelyek - az általánost rögzítve - megkímélték az embert a fölösleges ismétlésektől. S mi több, ENGELS azt tartotta, hogy "az elemi matematika álláspontjából nézve azonban, a felső matematikának csaknem valamennyi bizonyítéka...szigorúan véve, hamis".¹² A felső matematika tehát az elemi matematikából eredt, de ugyanakkor különleges sajátosságai is vannak, amelyek egyáltalán nem vezethetők le az elemi matematika sajátosságaiból.

Ez a helyzet a nyelvtanban is. A nyelvtani formánsok [az affixumok, prepozíciók, kötőszók stb.] lexikológiailag önálló szavakból keletkeznek, majd rendszerint megszűnik kapcsolatuk emezekkel, és saját belső törvényeik szerint kezdenek fejlődni. A pod prepozíció már egyáltalán nem asszociálódik a 'kemence fenekével', az okolo nem idézi föl sem a 'körnek', sem a 'keréknek' a képzetét. A német schaft és heit szuffixum már nem jelent 'tulajdonságot' vagy 'minőséget', a francia chez prepozíció pedig már régesrégóta nincs kapcsolatban a ház [latin casa] képzetével.

Persze nem minden nyelvtani formáns vesztí el egyformán a kapcsolatát az önálló szavakkal. Vizsgáljuk meg ezt a két latin szó szerkezetet: liber de Petri 'Péter könyve' és post domum 'a ház után, a ház mögött'. A de prepozíciónak a kései latinban már tisztán nyelvtani jelentése volt, mégpedig: a birtokos eset kifejezése [vö. egyébként a de prepozíciónak más, "szótáriasabb" jelentéseivel: vmi szerint, vminek megfelelően: de mea sententia 'véleményem

szerint'; vmiikor, vmi folyamán: de tertia vigilia 'a harmadik váltáskor'stb.]. Ezzel szemben a post prepozíció egyidejűleg prepozíció is meg határozószó is [anno post 'egy évvel utána']. A post mint határozószó megtartja eredeti jelentését: 'mögött, után, később, következtében'.

Ugyanezt mondhatjuk afféle orosz prepozíciókról is, ha összehasonlítjuk őket egymással, mint egyfelől a vszledsztvie 'vminek következtében', vposzledsztvii 'később', amelyek nyilvánvalóan összefüggenek a szledovat 'vkit követ', szledsztvie 'következtetés', poszledovat 'vkinak a nyomában van', poszledsztvie 'következő' önálló szavakkal; és másfelől az olyanokról, mint a pod és az okolo, amelyek, mint láttuk, már elveszítették kapcsolatukat. Itt tehát a prepozíciók grammatikalizálódása gyorsabban ment végbe, mint amott.

Még nagyobb mértékben elvontak és kategória-jellegűek az olyan nyelvtani formánsok, mint az affixumok. Történetileg bármilyen eredetűek is az orosz nyelv szuffixumai, a mai nyelvben ezeknek nyelvtani jelentése van. Így többek között a már tárgyalt -ec képzőnek és sok más képzőnek is. De a szuffixumok, természetesen, különböznek egymástól, önálló szavak nagy csoportjait képezik, egyszersmind tág kategóriális jelentést vesznek föl, minthogy a nyelvtan, mint tudjuk, "a szavak változásairól és a mondatban való egybeszerkesztéséről szóló szabályok gyűjteménye" is, s egyuttal "az emberi gondolkodás hosszú elvonatkoztató munkájának eredménye, a gondolkodás hatalmas sikereinek jele". Ime, ezért beszélünk a játos nyelvtani jelentéséről, a kategóriák jelentéséről, szemben a szó társi jelentéssel, az egyes szavak jelentésével.

Eltételezve attól, hogy a nyelvtannak a szókinccshez képest nagyon sajátos jellege van, a nyelvtan egyszersmind állandó kölcsönhatásban áll a szókinccsel, éppúgy, mint ahogyan a szókinccs a nyelvtannal. Ez a kölcsönhatás megfigyelhető a nyelv legkülönbözőbb területein, például az ugynevezett egyszerűsödés [proszeniel]¹³ és a részleges adaptáció [pererazlozseniel] jelenségeiben. Az egyszerűsödés nyelvtani folyamat, amely azt eredményezi, hogy egy-egy alaktanilag bonyolult szerkezetű szó egyes részeinek önálló jelentése elenyészik, s a szót tagolatlan szónak fogjuk fel. Például a vkusz 'izlés' szó a mai orosz nyelvben már nem esik szét v-re és kusz-ra, holott a régiségben még összetettnek érezték [vö. kusz-at 'rág', kusz-ok 'darab']. Éppígy a zabüt 'elfelejt' szóban a za elemet ma már nem érezzük igekötőnek, a zabüt igét tagolatlannak tekintjük, ezért könnyen járulnak hozzá újabb prefixumok. Így keletkezik a perezabüt 'teljesen elfelejt'. A kol'co 'gyűrű' szóról szintén nem gondolnánk most, hogy összetétel, mert a régi kolo szó koleszo 'kerék' jelentésben nem maradt fenn. Ez az oka annak, hogy a kol'co, amely eredetileg a kolo szónak kicsinyítőképzős származéka volt, elveszítette deminutivum jellegét, s ezzel egyuttal kéttagu összetételvoltát is.

Az egyszerűsödés folyamatával szorosan összefügg a részleges adaptáció jelensége is, vagyis az a jelenség, hogy a nyelv fejlődésének egyes szakaszain a szó belsejében a különféle morfémák viszonya megváltozik. Ezt tapasztaljuk például a zsena 'feleség' főnév ragozásában. A zsenam [részh. eset], zsenami [eszközh. eset], zsenah [viszonyszós eset] alakokat töre és ragra valamikor nem úgy tagolták szét, mint a mai nyelvben, mert a régi alakokban az -a- a tőhöz tartozott: zsena-m, zsena-mi, zsena-h. De minthogy az -a- magánhangzó e ragozási osztályban minden szó végződése előtt megismétlődik [no-ga-m 'lábaknak', ruka-m 'kezeknek'], e hang mintegy az egész ragozás elemévé általánosult. A rag kibővült, mégpedig a tő rovására.¹⁴ A tő és a ragok között levő határok, valamint az egyes morfémák közötti határok tehát történetileg változékonyságúak és eltolódnak, jóllehet e változások rendszerint lassan és fokozatosan mennek végbe.

Az egyszerűsödés és a részleges adaptáció jelenségeit a nyelvtan fejlődésének belső törvényei határozzák meg, s e jelenségek egyúttal gyakran kapcsolatosak a szókészlet fejlődésének belső törvényeivel is. Ha feltesszük a kérdést: mikor történhetett az, hogy a vkusz szót a beszélők tudata többé nem fogta fel két tagból álló szónak, akkor azt kell felelnünk, hogy nyilván akkor, amikor szószerinti jelentése mellett ['érzet, amely a nyelv nyálkahártyájának oldott anyagokkal történő ingerlésekor keletkezik; az étel milyensége, amelyet izlelegetése által értékelünk'] egyre inkább kezdtek kifejlődni átvitt jelentései is: szépérzék, hajlam vmire, lelkesedés vmi iránt. Ezek az átvitt jelentések mindjobban elszigetelték a vkusz szót a kuszok főnévtől és a kuszat igétől, mert ezekben az átvitt jelentésekben már egyáltalán nem volt meg az a kapcsolat a szó eredeti jelentésével, amely a szószerinti jelentésben - persze nagyon meggyöngyülve - még érezhető volt [az "étel milyenségét" a kuszanie 'rágás' közben állapítjuk meg; de a "hajlamnak" vagy a "szépérzéknek" már semmi köze nincs a "rágáshoz"]. A vkusz szó jelentésfejlődése tehát a szó szerkezetében is nyomot hagyott, mint ahogyan fordítva is: a szó alaki egyszerűsödése is előmozdította a további jelentésfejlődést a képes jelentés útján.¹⁵

Amikor kihalt a régi orosz kolo 'kerék, kör' szó, akkor a belőle képzett kicsinyített kol'co alakot [vö. szlovo 'szó' - szlovco 'szócska, szójáték'] többé nem érezték kicsinyítőképzős származéknak, mert a kol'co szót alakilag már nem lehetett kapcsolatba hozni a nem létező kolo szóval, s ezáltal összetett szónak, összetételnek sem érezték. A lexikológiai folyamat - egy szó kihaltása - tehát alaktani következményekkel, az egyszerűsödés jelenségeivel járt együtt.

Magától értetődik, hogy az alaktani és a lexikológiai folyamatok szoros kapcsolata nem mindig van meg a nyelvben. Az előbb tárgyalt esetet, a zsena főnév tővéghangzójának adaptációját már tisztán alaktani okok idézik elő, mégpedig azzal, hogy az -a- magánhangzó ugyanebben a ragozási osztályban a többi szó végződése előtt is előfordul, s ezért a tőből elvonódott és ráértéssel a raghoz számították [régén zsena-m, ma zsen-am]. Az ehhez hasonló esetekben tehát az alaktani sorban érvényesülő belső törvényszerűségekről, a nyelvtani jellegű ragozás sajátos általánosításáról beszélhetünk.

Ha hasonlatot kívánnék mondani, azt mondhatnám, hogy a szavak és a sokféle affixumok, vagy tágabban, a nyelvtani formánsok között levő kapcsolatok, amelyek a különféle nyelvekben mások és mások, hasonlóak azokhoz a kapcsolatokhoz, amelyek egyfelől a dolgok, másfelől egy-egy dolognak a többihez való viszonyát megszabó tényezők között vannak. A reális valóságban, mint ismeretes, a dolgok összefüggének egymással. A dialektika a metafizikával ellentétben a dolgokat és jelenségeket a természetben és a társadalomban egyaránt mély összefüggésükben és állandó kölcsönhatásukban vizsgálja. Ugyanígy a nyelvben is a szavak nem elszigetelten, hanem egymással szoros kölcsönhatásban élnek. A nyelvtani formánsok is a szavak kapcsolatait tükrözik, egyszersmind megkönnyítik a szavaknak, a nyelv lexikológiai egységeinek ["a nyelv építőanyagának"] osztályozását.

2. A nyelvtani kategóriák

A morféma mellett a legfontosabb nyelvtani fogalom a nyelvtani kategória fogalma. A nyelvtani kategóriák nem egyebek, mint olyan nyelvtani fogalmak, amelyek a nyelvben alaktanilag és szintaktikailag fejeződnek ki, s megőrzik a szó- és szószerkezet-típusokkal való sokrétű, akár ellentmondásos kapcsolataikat is, amelyekben át ezek a nyelvtani kategóriák éppen megnyilatkoznak.

Ha kiejtjük ezt a szót: asztal 'asztal' vagy dom 'ház', akkor e szavak szótári jelentése egész sereg nyelvtani kritériumnak felbonthatatlan és szerves kapcsolatában jut kifejezésre: egyesszám, alanyeset, himnem. Ha azt mondjuk, hogy komnat 'szobáknak a' [zdesz' mnogo komnat 'itt sok szoba van'], akkor e szónak szótári jelentése szintén felbonthatatlan kapcsolatban áll a szám és az eset nyelvtani kategóriájával, csak hogy a szám itt többesszám lesz, az eset pedig birtokos eset. A szónak e nyelvtani ismervei nagy szócsoportoktól vagy egész szófajoktól, sőt mondatfajoktól függenek, s ezeket a nyelvtanban gondosan tanulmányoznunk kell.

Mint már mondtuk, a szó mindig valamilyen nyelvtani - alaktni vagy szintaktikai - formában áll előttünk. Ez az oka annak, hogy a nyelvtani kategóriák is szorosan összefüggenek bizonyos szócsoportokkal.

A. A. SAHMATOV akadémikus nagyszabású és érdekes művében ["Az orosz szintaxis"] így határozta meg a nyelvtani kategóriát: "a [más képzetekhez való] viszony képzete, amely a szó által felidézett alapjelentést kíséri".¹⁶ Például a domá 'háznak' szót SAHMATOV úgy tekintette, mint egy tárgyi alapjelentést + a többesség képzetét, a dom 'ház' szót pedig mint ugyanezt a tárgyi jelentést + a himnem képzetét stb. Meg kell jegyeznünk, hogy a nyelvtani kategóriának ez az értelmezése nem hangsúlyozza eléggé a szó értelmi és anyagi oldalának egységét. Mint alább látni fogjuk, a nyelvtani kategória nemcsak "kíséri" a szó tárgyi alapjelentését, hanem együtt is működik vele. Egy-egy szóban egyszerre rendszerint több nyelvtani kategória található, ami a szó tárgyi alapjelentése

és a nyelvtani kategóriák közötti viszony problémáját nagyon bonyolulttá teszi. Nem szabad elfelejtenünk, hogy nemcsak a jelentés nem lehet "steril", a nyelven kívül és a nyelv mellőzésével kifejezett dolog, hanem a nyelvtani kategóriák sem létezhetnek önmagukban, egy bizonyos szócsoporthoz kívül. Más szóval, a nyelvtani kategóriák sora és a szavak tárgyi csoportjainak sora nem annyira párhuzamos ["kiséző"], mint inkább egymást keresztező, együttműködő sorok. Emellett mindegyik sor, vagyis a nyelvtani sor és a tárgyi sor, megtartja saját jellemvonásait.

Vizsgáljuk meg most néhány nyelvtani kategóriát. Kezdjük az egyik legelvontabb nyelvtani kategóriával, a nyelvtani nem kategóriával. A nyelvtani nem kategóriája, vagy tágabban: a névszók osztályának kategóriája a legkülönbözőbb nyelvekben megtalálható az egész világon. Meg kell említenünk, hogy N.J.MARR foglalkozott e kategória eredetével, de vulgáris szociológizmussal nyult a kérdéshez, s nem vette tekintetbe az általánosítás absztrakt erejét, amely ebben a kategóriában rejlik, nem vette tekintetbe annak nagyon sajátos, különleges nyelvtani funkciót.

Senkinek sem kétséges, hogy az orosz nyelvben a muzsicsina 'férfi' főnév miért hímnemű, a zsensicsina 'nő' főnév pedig miért nőnemű. De hogy a god 'év', gorod 'város', szür 'sajt' miért hímnemű, a szmena 'leváltás', veszna 'tavasz', kolbasza 'kolbász' miért nőnemű, s a nebo 'ég', leto 'nyár', pole 'mező' miért semlegesnemű, az már egyáltalán nem világos. Valóban, mit fejez ki a nyelvtani nem kategóriája? Vajjon minden nyelvben megtalálható? A nem kategóriája mindig feloszlik hímnemre, nőnemre, és semlegesnemre? Ime, egy sereg kérdés, s közel sem mind, ami már az első pillanatban fölmerül, ha ehhez a problémához nyulunk. Kiderül, azonban, hogy a probléma még ennél is bonyolultabb, mert a nem nyelvtani kategóriája gyakran nem fedi egymást még azokban a nyelvekben sem, amelyekben szembetűnően ki van fejlődve. Például az orosz azt mondja, hogy a lozska 'kanál' nőnemű, a lengyel egyetért vele [a lyzka szintén nőnemű], de a német nem, mert a 'kanál' németül hímnemű [der Löffel]. Az orosz azt állítja, hogy a sztul 'szék' hímnemű, a spanyol pedig a nőnem mellett kardoskodik [la silla]. Az orosz egy pillanatig sem kételkedik benne, hogy olyan szó, mint a csaszovoj 'őr', mindig csak hímnemű lehet. Ezért érthetetlen számára a franciák állítása, hogy az 'őr' nőnemű [la sentinelle]. Furcsa elképzelnünk azt is, hogy még olyan közönséges állatoknak, mint a kozel 'bakkecske' és koza 'kecske [nőstény]', nemek szerinti megkülönböztetése céljából miért kell az angolnak a névmásokhoz fordulnia, s azt mondania szószerint: on kozel 'ő [hn.] kecske' [he goat] és ona kozel 'ő [nn.] kecske' [she goat]. Végül sok nyelvben, például a finnben, az örményben, egyáltalán nincs meg a nem nyelvtani kategóriája. A nem nyelvtani kategóriájának problémája tehát valójában sokkal bonyolultabb, mintsem az első pillantásra gondolná az ember.

De már előre meg kell jegyeznünk, hogy az eltérés az egyes nyelvekben legtöbbször az élettelen tárgyak és elnevezések körül tapasztalható. Az olyan esetek, mint a csaszovoj 'őr' főnév nőnemű volta a franciában, vagy a 'nő' és a 'leány' semlegesnemű volta a németben [das Weib, das Mädchen], aránylag ritkán fordul elő.

A népnyelv nem törődik ezekkel a konvenciókkal, és az efféle főneveket olyan neműeknek tekinti, amilyen azok valódi tartalmának megfelel: nőneműeknek olyan főneveket, mint a 'nő' és a 'leány', himneműeknek pedig olyanokat, mint az 'őr'. Ráadásul az irodalmi nyelvben olykor elég egyszerű történeti magyarázata van e konvencióknak. A németben a Frauenzimmer 'fehérnép; nő' szó a régiségben a 'ház női szárnyát' jelentette, és csak később kapta új jelentését: 'nő'. Természetesen a 'ház szárnya' élettelen fogalmat jelent, amely semlegesnemű lehetett, majd átment a nő nevére is. ENGELS az ősi athéni családról szólva ezt írja: "Euripides a nőt "oikuremának" nevezi [a szó semlegesnemű, ami háztartást ellátó tárgyat jelent. A gyermekszülésen kívül a nő valóban csak a legfőbb házicseléd volt az athéniak számára" 17

Az élettelen fogalmakat jelölő szavak közül tehát soknak a történeti múltja magyarázhatja meg azt az ellentmondást, ami az ilyen szavak későbbi története során tartalmuk és nyelvtani nemük jegyei között látszik.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy amíg az élő fogalmak nevei a legtöbb esetben természetes módon a himnem és a nőnem között oszlanak meg, addig az élettelen fogalmak és a sok nyelvben külön csoportot alkotó semlegesnemű szavak nagyon bonyolulttá teszik az egész problémát. Ez még bonyolulttabbá válik, ha sok indoeurópai nyelv adatait vonjuk be vizsgálódásainkba. Néhány keletafrikai nyelvben külön kategóriájuk van olyan tárgyaknak vagy jelenségeknek, amelyek valami "nagy és erős" dolgot testesítenek meg [például: 'fa' vagy 'elefánt'], és külön kategóriájuk van olyan tárgyaknak és jelenségeknek, amelyek valami "kicsi és gyenge" dolgot fejeznek ki [például: 'egér' vagy 'fü']. Sok dagesztáni nyelvben [a Dagesztáni Autonóm Köztársaságban] külön kategóriája van a névszók osztályának. "Az avar nyelvben például - írja a dagesztáni nyelvek kutatója - a főnevek három osztályra oszlanak. Az első osztályba a férfiak elnevezései tartoznak [apa, fiu, stb.], a másodikba a nőké [anya, leány stb.], a harmadikba pedig az állatnevek, az élettelen tárgyaknak és az elvont fogalmaknak a nevei [kutya, ház, fa, munka stb.]... A különféle dagesztáni nyelvekben a névszó-osztályok száma nem egyforma. Legkevesebb osztály a tabaraszám nyelvben van, mégpedig kettő: értelmesek [apa, anya] és értelem nélküliek [kutya, ház]. A lák és a darg nyelvben, valamint sok, írásbeliséggel nem rendelkező nyelvben négy osztály van. Itt a nevek kategorizálásának elve alapján véve az, hogy az első osztályba tartoznak a himnemű értelmest jelentő főnevek, a másodikba a nőneműek, a harmadikba az állatnevek, a negyedikbe az élettelen jelentő főnevek. Ez alól az elv alól sok a kivétel" 18

A nyelvtani nem kategóriája a különféle nyelvekben más-más módon nyilvánul meg. Egyes nyelvekben erős kapcsolatokat tart a névszóknek nemek szerint történő osztályozásával, más nyelvekben [például a dagesztáni nyelvekben] sokkal tágabb szerepet kap a névszók osztályozásában általában. E kategória gyökerei mélyen a múltba nyulnak vissza.

A névszók osztályozása ugylátszik azzal kapcsolatban keletkezett, hogy az ősember sajátos módon tagolta és csoportosította az őt körülvevő tárgyakat. Azon kívül, hogy az ősember megkülönböztetett himnemű lényeket és nőnemű lényeket, e csoportosítást sok

más tárgynak, lénynek és fogalomnak a csoportosításával gyarapíthatta, aszerint, hogy élők-e vagy élettelenek-e, milyen mérvű vagy foku a fontosságuk, konkrét és elvont voltak stb., stb. Ezért tűnik úgy, hogy sok nyelvben a névszók osztályozása mintha más-más kritériumokon alapulna egyazon időben: a nemek szerint való osztályozás keresztezi az élő és az élettelen, az "értelmes" és az "értelem nélküli" stb. kritériumán alapuló osztályozást. Innen erednek ugylátszik a bonyolult névszó-osztályozásnak és egyik különleges válfajának, a nemek szerinti osztályozásnak történelmi forrásai.

Az ugynevezett élő és élettelen osztály kritériumán alapuló osztályozást sok európai nyelv szerkezetében is megtaláljuk. Például oroszul azt mondjuk, hogy on pozval brata 'hivta a fivérét' [az élő jelentő főnév tárgyesete - brata - azonos a birtokos esettel, de on razdavit szteklo 'összetörte az üveget' [az élettelen jelentő főnév tárgyesete - szteklo - már nem a birtokos esettel, hanem az alanyesettel azonos]. Az élő jelentő főnevekkel alkotott szerkezet a spanyol nyelvben is különbözik azoktól a szerkezetektől, amelyeket élettelen jelentő főnevekkel alkotunk: la madre ama a la hija 'az anya szereti a lányát' - a prepozíciós mondat, de a la madre ama el libro 'az anya szereti a könyvet' mondatban ugyanazt a nyelvtani viszonyt már prepozíció nélkül fejezik ki, mert a libro 'könyv' főnév élettelen jelent.

A névszók osztályozása fejlődésének legutóbbi hosszú szakaszában igen lényeges változásokon ment át. A néven látható konkrét jegyek lassacskán egyre elvontabbak lettek, egyre nagyobb nyelvtani elvontságra tettek szert. A hosszú és nagyon bonyolult fejlődés következtében [ennek a fejlődésnek nem minden szakaszát lehet nyomon követnünk, mert azok igen régi időkbe nyulnak vissza] sok nyelvben kifejlődött a névszók ismertető jegyeinek teljesen elvont rendszere, a nyelvtani nem elvont kategóriája.

Mint már rámutattunk, a nyelvtani nem kategóriája rendszerint [ha nem is mindig] olyankor világos előttünk, ha afféle főnevek nemét elemezzük, mint muzsscsina 'férfi' vagy zsenscsina 'nő', bük 'bika' vagy korova 'tehén', petuh 'kakas' vagy kurica 'tyúk'. De bonyolultabbá válik és bizonyos egyezményes nyelvtani jelentést kap, ha olyan neveket elemezzük, amelyek a mai nyelvekben élettelen jelentenek, vagy ha a semlegesnem természetét akarjuk megmagyarázni. Minden olyan kísérletet, amely az ilyen nevek nemét azok "társadalmi és gazdasági funkciójából" magyarázza, vulgáriszociologizálásnak kell tekintenünk. Az élettelen jelentő főnevek tartalma most mintha híján lenne mindennemű nem-jellegnek, ezzel a jelleggel azonban mégis minden névnek feltétlenül rendelkeznie kell, ami sajátos konfliktusokat idéz elő a névszók tárgyi tartalma és nemük ismertető jegye között. Minthogy a nyelvtani forma és ennek elvont jellege rendkívül szilárd, az ilyen konfliktus nagyon sokáig megmaradhat a nyelvben, hiszen a beszélő rendszerint nem veszi észre, tőle függetlenül megy végbe.¹⁹

Történelmi szempontból a nyelvtani nem kategóriája olyan nyelvekben, mint az orosz - s ez a többi indoeurópai nyelvre is vonatkozik - bizonyos mértékig már csökevényjellegű, ellenben e kategóriának alaktani, szintaktikai és stilisztikai szerepe nagyon

nagy az új nyelvekben is. Ugyanakkor, amennyiben a nem kategóriája fedi a férfi és a nő természetes "eredetének" képzetét, az osztályozás továbbra is az életben megfigyelhető reális különbségeken alapul.

Nem véletlen például az, hogy amikor kiejtünk afféle szavakat, mint ditja 'gyermek' vagy rebenok 'us.', a nemben mutatkozó különbségnek még nincs olyan nagy jelentősége, mintha a mal'csik 'fiú' és devocska 'leány' szót állítom szembe egymással, s még inkább, ha a muzsicsina 'férfi' és zsenscsina 'nő' szót [A.A. SAHMATOV megfigyelése]. De, mint ahogyan már POTYEBNYA helyesen megjegyezte, "azt, hogy a nemnek van-e értelme [a mai nyelvekben. - R.B.], csak azokban az esetekben dönthetjük el, amelyekben lehetőség van rá, hogy a gondolat erre összpontosuljon", például szép-irodalmi, költői művekben.²⁰ Lássunk hát valóban néhány irodalmi példát, hogy jobban megértsük, milyen reális képzetek támogatják a nem kategóriáját, feltételezve egyebek közt annak lehetőségét, hogy az író és a mesemondó egy bizonyos meghatározott értelemben használja azt. Kezdjük előbb a "Berkenyéről" szóló népdallal.

Csto sztois', kacsajasz',
Tenkaja rjabina,
Golovoj szklonjajasz,
Do szamogo tina?
A eserez dorogu
Za rekoj sirokoj
Tak zse odinoko
Dub sztoit vuszokij.
Kak bü mne, rjabine,
K dubu perebrat'szja;
Ja b togda ne sztala
Gnut'szja i kacsat'szja i.t.d.

['Miért állsz hajladozva karcsu berkenye, fejed miért hajol egészen a léckerítésre? És az uton túl a széles folyón túl szintén egymagában áll egy magas tölgy. Ha én, te berkenye, átkelnék a tölgyhöz, akkor nem kellene meggörnyednem és hajladoznom stb.']

Könnyű észrevennünk, hogy itt a rjabina 'berkenye' főnév nőneműsége és a dub 'tölgy' szó himneműsége teszi lehetővé a szükséges ellentétet, amely az egész dalt áthatja, és amely szervesen illeszkedik annak alap gondolatába [a berkenye a tölgy után buslakodik, a tölgy szereti a berkenyét].

Vagy itt van egy egészen más eset L.TOLSZTOJ "Anna Kareninájá"-ból. Levin Scserbackij lakásán tartózkodik. Ebéd után mindannyian fölállnak, s kimennek a fogadóba. Levin nagyon szeretne Kitty után menni, de illendőségből a férfiak körében marad, s csak szemmel követi Kittyt egész idő alatt. Izgatott és boldog. Razgavor zasel ob obscsine, v kotoroj Peszcov videl kakoe-to

oszobenneo naasalo... Levin büll neszoglaszen ni sz Peszcovüm, ni sz bratom...No on govoril sz nimi, sztarajasz' tol'ko pomirit' ih i szmjagcsit' ih vozrazsenija. On niszkol'ko ne intereszovalszja tem, csto on szam govoril, escse menee tem, csto oni govorili, no tol'ko zselal odnogo: estob im i vszem bülo horoso i prijatno. On znal teper' to, csto odno vazsno. I éto o d n o [vagyis Kitty. - R.B.] b ü l l o sznacsala tam, v gosztinoj, a potom s z t a l o podvigat'szja i o s z t a n o v i l o s z' u dveri. On, ne oboracsivajasz', pocsuvsztoval usztremennüj na szebja vzgljad i ulübku i ne mog ne obernut'szja. O n a s z t o j a l a v dverjah sz Scserbackim i s z m o t r e l a na nego [IV. rész, XIII. fejezet. A kiemelés tőlem. - R.B.] 'A beszélgetés az obscsinára tért, amelyben Peszcov valami különös elvet látott...Levin nem értett egyet sem Peszcovval, sem a bátyjával...De ő azért ott beszélt velük; azon volt, hogy összebékítse őket, enyhítse az ellentéteket. Egyáltalán nem érdekelte, hogy maga mit mond, még kevésbé, amit azok beszéltek; egyet kívánt csak, hogy valamennyien jól és kellemesen érezzék magukat. Tudta már, mi az egyetlen, ami fontos. Ez az e g y e t l e n [az oroszban semlegesnemű szó. - A ford.] ott v o l t [sn.] előbb a fogadószobában, aztán közelebb j ö t t [sn.] s m e g á l l t [sn.] az ajtóban. Nem fordult meg; de érezte a ráirányuló tekintetet és mosolyt s nem tudott vissza nem fordulni. Kitty [az oroszban itt csak a 3. személyű személyes névmás áll, de már nőnemben. - A ford.] Scserbackijjal az ajtóban á l l t [nn.] s ő t n é z t e [nn.]. [L.N.Tolsztoj, Anna Kare-nina. Bp., 1951, 423.l. Fordította: Németh László.]. A szerelmes Levin tudatában Kitty képe valami "fontos" dologgal asszociálódik. Ez az "egyetlen" [odnó] és "fontos" [vazsnoe]: Kitty. A vazsnoe szó semlegesnemű, ez az oka annak, hogy Levinnek ezek a gondolatai a vazsnoe 'fontos' fogalmát egy ideig mintegy összeolvasztják Kittyvel, s reá is kiterjesztik a semlegesnemet: odno, bülo, sztalo, osztanovilosz? De Levin aztán elfeledkezik a vazsnoe-ról. Így lesz megint: ona sztojala...i szmotrela na nego. Tolsztoj tehát a nőnem-ből a semlegesnembe, a semlegesnemből megint a nőnembe való finom átváltásokkal hősének - aki szerelmében különösen fontos és jelentős eseményt lát - bonyolult élményvilágát érzékelteti.

Általában, amikor az író megszegi a nem szerinti egyeztetés szabályát, ezzel mintegy külön hangsúlyozza, mennyire fontos a nem kategóriája. Ugyancsak Leo Tolsztojnak egyik művében ["Gyermekkor, serdülőkor, ifjuság"] az elbeszélés különös komikuma abból adódik, hogy Karl Ivánovics, aki szerelmét meséli éppen, összezavarja a nyelvtani nemeket: Kogda ona videla menja, ona szkazala: Goszpodin Mauer, kak vasz zovet vasa mamen'ka? Já szkazal: Karlchen. I ona szkazala: Karlchen, szjad'te podle menja! Já szel podle nej, i ona szkazala: Karlchen, pocelujte menja. Já e g o poceloval, i o n szkazal: Karlchen, ja tak ljublju vasz, csto ne mogu bol'se terpet', - i o n vesz' zadrozsal ['Mikor ő [az oroszban a névmás nőnemben van. - A ford.] meglátott, azt mondta: Mauer ur, hogy szólítja magát a mamája? Én mondtam; Karlchen. És ő [nn.] azt mondta: Karlchen, üljön le mellém! Én mellé ültem, s ő [nn.] azt mondta, csókoljon meg! Én megcsókoltam őt [itt már himnemben van a névmás. - A ford.] és ő [hn.] azt mondta: Karlchen, én ugy szeretem magát, hogy nem birom tovább, - és ő [hn.] egész testében megremegett.']

Ha az írója megzavarja a hímeknek és a nőnek szokásos szembeállítását, ezzel mintegy hangsúlyozza, mennyire reális és gyakorlati értékű ez a szembeállítás, mennyire képtelen - s éppen ezért komikus dolog megszegni ennek a megkülönböztetésnek törvényét.

A nyelvtani nem alaki jegye alapján történő megkülönböztetés sokszor nagyon bonyolult és sokrétű feladat. Például az orosz nyelvben a tkacs 'szövőmunkás' és a tkaosiha 'szövőnő', az ucsitel 'tanító' és az ucsitel'nica 'tanítónő' megkülönböztetése egy és ugyanazon foglalkozáson belül történik: a férfi tkacs ugyanazt a munkát végzi, mint a nő tkaosiha. Ugyanaz a foglalkozása az ucsitel-nek és az ucsitel'nica-nak is. De más természetű a különbség a következőknél: doktor 'doktor' - doktorsa 'doktorné', aptekár 'gyógyszerész' - aptekarsa 'gyógyszerészné' között; a doktorsa nem orvosnő, hanem a doktor felesége, a professzorsza nem tanárnő, hanem a tanár felesége. Ezért mondjuk azt, hogy professzor Ivanova 'Ivanova tanárnő', nem pedig azt, hogy professzorsza Ivanova. A professzorsza nyilvánvalóan más jelentésre van lefoglalva: "családi" jelentést kapott. Ha mégis 'tanárnő' jelentésben használják, akkor némileg gunyosan hangzik. Példa Vera Panova regényében ["Fehéren izzik az acél", 1. fejezet]: Vcsera Lisztopad govoril po telefonu sz p r o f e s z - s z o r s o j . Professzorsza szkazala, csto Rjabuhin escse ne raz vernetszja na operacionnui sztol, potomu csto vozni sz osz-tolkami, zasztrijavsimi v ego goleni, hvatit let na dvaecat'... ["Tegnap Lisztopad beszélt telefonon a "tanárnővel". A "tanárnő" azt mondta, hogy Rjabuhinnak még nem egyszer vissza kell térnie a műtőasztalra, mert a lábszárában maradt repeszdarabokkal még husz évig elkinlódhat']. A. Csehov "Aptekarsa" [Gyógyszerészné] című novellájában éppen a gyógyszerész n e j é r ő l van szó: Vszé davno uzse usznulo. Ne szpit tol'ko molodaja zsena provizora csernomordika ['Már mindenki rég elaludt. Csak Csernomorgyik gyógyszerész-segéd fiatal felesége nem alszik']. Az ucsitel - ucsitel'nica típusú különbség tehát egy foglalkozáson belül jelent különbséget a nemek szerint, a professzor - professzorsza típusú különbség pedig már nem annyira a foglalkozásnak, mint inkább a családnak a körébe tartozik. Egészen más jellegű az elhatárolás olyan szavak esetében, mint a masiniszt 'mozdonyvezető' és a masinisztka 'gépíró'. A nemek szembeállítása itt is megmarad, bár ezek a szavak már teljesen mások: masiniszt = gépész, aki a vonat haladását irányítja; masinisztka = rendszerint nő, aki írógépben dolgozik.

Hogyan fejezzük ki a nőnem kategóriáját például olyankor, amikor a nőnemnek valamilyen okból nincs a nyelvben külön alaki ismérve. Ilyen esetekben az összefüggés és a helyzet játszik különösen fontos szerepet. A zaszluzsennui dejatel' nauki 'érdemes tudós' és a zaszluzsennui dejatel' iszkuszsztv 'érdemes művész' cím nemcsak férfié, hanem nőé is lehet. Rendszerint semmi félreértés nem történik, minthogy az összefüggés és a helyzet mindig megmondja, kiről van szó. A zaszluzsennui dejatel' iszkuszsztv Ivanova 'Ivanova érdemes művész' kifejezés nem alaktani, hanem különleges, "értelmi egyeztetésen" alapul. A családnév [Ivanova] nőnemű, s ez mintha az egész jelzőre átruházódnék. Ugyanezt mondhatjuk erről a kifejezésről: geroj szocialiszticeszskogo truda

dojarka Petrova 'Petrova fejőasszony, a szocialista munka hőse';
ebben a geroj 'hős' [hn.] nőre vonatkozik.²¹

A nem nyelvtani kategóriája tehát olyan esetekben ismerhető föl azonnal, amikor a nemek valóságos különbségein nyugszik, továbbá bizonyos helyzetekben a költői nyelvben, amikor gondolkodásunknak lehetősége van rá, hogy erre a kategóriára ő s s z p o n t o - s i t s a figyelmét. Egyébként a nem kategóriája elvont nyelvtani jelentést kap, s ez nem annyira az egyes főnevek jelentéséből, mint inkább egész szószerkezetek vagy mondatok alaktani természetéből folyik. A mai orosz nyelv számára az olyan főnevek himenü volta, mint például sztol 'asztal' vagy dom 'ház', olyan főnevek nőnemü volta, mint lozska 'kanál' vagy tarelka 'tányér', már bizonyos fokig elvonás, de olyan elvonás, amelynek fontos nyelvtani funkciója van. Ilyen esetekben akkor ismerhetjük föl könnyen a nem nyelvtani kategóriáját, ha nem valamelyik külön kiemelt szóból, hanem az egész szószerkezetből indulunk ki. Itt az egy ez t e t é s - egyebek közt - a nem kategóriájára utal: azt mondjuk: bol'soj dom 'nagy [hn.] ház', de bol'saja lozska 'nagy [nn.] kanál', azt azonban nem mondhatjuk, hogy bol'saja dom, sem azt, hogy bol'soj lozska. Hogy olyan nyelvekben, mint az orosz, mennyire lényeges szerepe van a nem nyelvtani kategóriájának, az egyebek között abból is kiderül, hogy feltétlenül kötelező a pontos egyeztetés [a nem kategóriájának alaktani funkciójával].

A nem nyelvtani kategóriája tehát még az ősidőkben keletkezett, s a nyelv hosszú fejlődése folyamán az elvont nyelvtani jelentésnek fokára emelkedett.

X

X X

Sokkal világosabban látjuk azokat a reális alapokat, amelyeken egy másik nyelvtani kategóriának, a s z á m k a t e g ó r i á - n a k a keletkezése nyugszik. ENGELS, midőn kerekén elutasította Dühring véleményét, amely szerint a "tisztá matematika" pusztán "saját teremtményeivel" foglalkozik, ezt írta: "A szám és alak fogalmait sehonnan máshonnan nem vettük, mint a valóságos világból."²² A szám nyelvtani kategóriáját is és a számneveket is eredetileg az emberek gyakorlati szükségletei hívták életre. A szókincsről szóló fejezetben már beszéltünk olyan szavak keletkezéséről, mint az óorosz pjad 'arasz' mértékegység, vagy az angol foot 'láb' mértékegység. CAESAR, miközben leírja az i.e. első század Galliáját és Germániáját, "Commentarii de bello gallico" című művében [VI. könyv, XXV. fejezet], ezeket írja: "Huius Hercyniae silvae, quae supra demonstrata est, latitudo novem dierum iter expedito patet. Non enim aliter finire potest, neque mensuras itinerum noverunt." Ebből a megjegyzésből kiviláglik, hogy az ősgermánok a teret "napi járással" mérték. A kiterjedés mértékegységei és a sajátos számlálási egységek tehát ezekből a gyakorlati szükségletekből nőttek ki.²³

A számkategória hiteles történetét nemcsak a matematikából,²⁴ hanem a nyelvből is kiolvashatjuk. Egyes mai nyelvekben, például az ausztráliai nyelvekben mind máig úgy képezik a többesszámot,

hogy a 's o k' jelentésű szót hozzáteszik a főnévhez. Egyes régi nyelvek egyáltalán nem ismerik a határozatlan többesszámot, s szívesebben fejeznek ki minden esetben konkrét többesszámot: duálist [két tárgy esetén], triálist [három tárgy esetén] stb.

Lassacskán, a gondolat történeti fejlődése során azonban a szám-fogalom egyre elvontabbá vált nemcsak a matematikában, hanem a nyelvben is. A matematikus, aki műveleteit végtelenül kicsi és végtelenül nagy mennyiségek bonyolult fogalmaival végzi, már nem gondol konkrétan számlált tárgyakra. A beszélő a többesszám végződés-típusa alapján egymástól olyannyira különböző szavakat is egybefoglal, mint például selká 'selymek', doktorá 'doktorok', bortá 'paszományok', tormozá 'fűvek', gorodá 'városok' stb., mert elvonatkoztat attól, hogy e többesszám-típusba tartozó egyes szavak jelentése nagyon eltérő. Gorodá és doktorá: két teljesen más jelentésű szó, többesszámuk nyelvtani képzésmódja [az -a vagy -ja végződés] azonban egybefűzi őket.

A többesszám fogalma vagy tágabban: a többesség fogalma a legkülönfélébb tárgyokban és jelenségekben megvan. Innen ered az a tendencia, hogy a többesszám nyelvtani képzésmódjának típusai egységessé válnak. Amikor gyakorlati tapasztalata folytán az ember beletűközött a többesség különféle e g y e d i eseteibe [sok kő, sok madár, sok csillag, sok ember stb.], egyre inkább képes lett elvonatkoztatni az egyedi többesség egyes eseteitől, s mind jobban és jobban megérlelődött az e l v o n t többesség ideája; ennek a nyelvben [a nyelvtanbsn] is testet kellett öltenie. Az emberi gondolkodás, amelyet az ember gyakorlati tevékenysége határoz meg, a maga részéről szintén visszahat a gyakorlatra. "Az ember tudata - hangsúlyozza V.I.LENIN - nemcsak visszatükrözi az objektív világot, hanem teremti is." 25

A fejlődés során tehát végbemegy az egyeditől és az egyestől való elvonatkoztatás, s közben fokozatosan megéri a nyelvben az elvont számnak, az elvont egyesnek és az elvont többesnek a kategóriája. Ma a legkülönfélébb fejlett nyelvek nyelvtanának egyes- és többesszáma egyaránt ennek a bonyolult fejlődésnek a termeke.

A nyelvtani szám rendszerében azonban az e g y e s és t ö b b e s s a l a p v e t ő e l l e n t é t e egész sereg törvényszerű komplikált jelenséggel jár együtt. Az egyesszám például nemcsak egy tárgynak a fogalmát fejezheti ki, hanem egy-egy tárgyfogalmat általában is kifejezhet [ház, könyv], a többesszám pedig a többesség megjelölése mellett rendszerint egyáltalán nem utal a szóbanforgó tárgyak pontos számára [házak, könyvek: nem tudjuk, hogy éppen hány házról és hány könyvről van szó]. Az ember nemcsak egy bizonyos ember [Iván vagy Péter], hanem az ember általában is. Ez az ítélet: az ember halott, egyszerre jelenti azt is, hogy minden egyes ember halott, s azt is, hogy az összes halott. Ha azt mondjuk: na ploscsadi búlo mnogo ljudej 'a téren sok ember volt', az oroszban itt többesszámhoz folyamodunk [ljudi 'emberek'], de nem jelöljük meg a pontos létszámot: 100, 200 stb. 26 Ezek a bonyolult jelenségek csak még jobban alátámasztják a nyelv sajátosan dialektikus mivoltát - erre V.I.LENIN több ízben rámutatott -, azt tudniillik, hogy a nyelv egyidejűleg mind az általánost, mind az egyest ki tudja fejezni.

Az első komplikáció: ²⁷ némelyik főnévnek ugynevezett g y ű j t ő-
j e l e n t é s e van. Ez sok nyelvben ismeretes. A mai orosz
nyelvben ez a jelentés megtalálható olyan főnevekben, mint: kreszt-
jansztvo 'paraszság', sztudencsesztvo 'diákság', lisztva 'lomb',
bratva 'baráti kör' stb. Az efféle főnevek szemantikája sajátos
"aljelentést" hoz létre a szélesebb és tágabb számkategória rend-
szerében. A latin folia 'lomb' szót eredetileg a semlegesnemű
egyesszámú folium 'levél' szóból képezték a többesszám általános
képzésmódja szerint. De a folia ['levelek'] szót nem annyira töb-
besszámként fogták fel, hanem inkább mintegy sajátos minőség
egyesszámát, mint egyesszámú gyűjtőfogalmat [lisztva sumit 'a lomb
[tkp. a levelek] zug', nem pedig lisztva sumjat 'a lomb zugnak'].
Ez az oka annak, hogy a latin nyelv későbbi fejlődése során a
semlegesnemű főnevek elszigetelődésével kapcsolatban kezdték ezt
a típust egyesszámú nőnemű gyűjtőnévként fölfogni [a terra 'föld'
típus szerint]. Például A. Fagyejevnek "Az ifju gárda" című regé-
nyében: v rajone dorog, kotorüe to tam, to zdesz' bombil i ob-
sztrelival n e m e c'a környék utait hol itt, hol ott bombázta
és géppuskázta a n é m e t [9. fejezet]. Vagy [ua. 3. fejezet]:
U inüh uzse szedina probrúznula v voloszah ili v kazackom buden-
novszkom u s z e 'néhányan az üstökét és kozákos bugyonniji
b a j u s s á t már megfogta a dér'.

Az egyes- és többesszám rendszerének egy másik bonyolult jelen-
sége: az ugynevezett duális, amely sok régi és némely új
nyelvben is előfordul. Mint tudjuk, a szám elvont fogalma nem
hirtelen alakult ki a nyelvben. Ennek egyik bizonyítéka éppen a
duális. Midőn a tudat még nem szokott hozzá az absztrakciókhoz,
két-két tárgy gyakran létre hozta a konkrét többesszám fogalmát,
a megszámlált többesszám fogalmát: a két kéz, két láb, két szem
fogalmát, majd minden két darab tárgy fogalmát. A duális megvolt
egyebek között a görögben és a szláv nyelvekben. A mai orosz
nyelvben is megtaláljuk a duális maradványait, mégpedig az afféle
alaktani különbségekben, mint például: dva d o m a 'két ház'
[hozzá csatlakozik a többi "kis mennyiség" is: tri d o m a 'három
ház', csetüre d o m a 'négy ház'], de pjat d o m o v 'öt ház',
deszjat' d o m o v 'tíz ház' [az oroszban 2, 3, 4 után a névszó
egyesszám birtokos esetben, 5-től kezdve többesszám birtokos eset-
ben áll. - A ford.]. Eredetileg a dva doma szerkezetben a hang-
súly az utolsó szótagon volt, s a szerkezet a duálist fejezte ki
[két tárgy vagy jelenség fogalmát].

Az elvont gondolkodás fejlődése lassan azt eredményezi, hogy az
ősi duális csökevényjellegűvé válik. Az ember rájön, hogy a két
tárgy fogalma is és a sok tárgy fogalma is a többesség kategóriá-
jához tartozik. A "kettő" tárgy éppen úgy "nem egy" tárgy, mint
ahogyan "nem egy" tárgy az "öt", "tíz" stb. tárgy sem. Míg a gon-
dolkodás fejlődésének ősi szakaszában a duális a többességet a
legközelebbi k o n k r é t többességgel, két tárgy képzetével
k a p c s o l t a ö s s z e, addig a duális fokozatos kiveszé-
se azt bizonyította, hogy a gondolkodás egyre nagyobb erőre ka-
pott és kialakította a többesszám elvont fogalmát. 28

A számrendszer harmadik bonyolult jelensége: vannak esetek, ami-
kor bizonyos főneveknek nincs külön többesszámi alakjuk, vagy
fordítva, amikor egyes főnevek csak többesszámban használatosak
[az ugynevezett s i n g u l a r i a és p l u r a l i a t a n t
u m o k]. A többség és a kisebbség, a proletariat és a

burzsoázia, valamint sok más szó rendszerint egyesszámban fordul elő, e szavak jelentése azonban olyan, hogy összefüggő szövegben lehetővé teszi a "számjelentések" kifejezését is. E szavak gyűjtőjelentése mintegy eltakarja az egyesszám és a többesszám különbségét. Ugyanazt mondhatjuk a csak többesszámban használatos főnevekről is [ivorota 'kapu', ocski 'szemüveg', veszü 'mérleg' stb.]. Az ilyen főnevek számára különösen nagy jelentősége van az összefüggésnek.

Rengeteg más k ü l ö n l e g e s eset is van, amikor eltérünk az egyes- és többesszám szabályos használatától. Ezeket a stilisztikai és a mindennapi kifejezés különféle szükségletei szabják meg. Például amikor egy anya fölkiált örömeiben, mert gyermeke a betegség után jól aludt: szegodnja m ű horoso poszpli 'ma jól aludtunk', akkor ez a "többesszám" [mű 'mi'] nagyon viszonylagos lehet, hiszen az anyának közben nyugtalan és álmatlan éjszakája volt. Ismeretes az a különleges eset is, amikor a többesszámot az udvariaság és szerénység vagy - szónokok, írók, tudósok - a meggyőződés és szilárdság kifejezésére használják ["feltesszük", "ugy véljük", "arra a következtetésre jutunk" stb.]. Végül a többesszám az egyes számnak funkciójában és fordítva, az egyesszám a többesszámnak funkciójában néha egyszerűen annak az eredménye, hogy az, aki éppen beszél vagy ír, nem elég művelt vagy nem képes eligazodni a környező valóság valódi viszonyai, a tények és a helyzetek között. Például amikor a gogoli postamester elmondja "Kopejkin kapitány történetét", az író megjegyzi: Poszle kampanii dvenadcatogo goda, s z u d a r ' m ű m o j . . . - tak nacsal pocatmejszter, neszmotrja na to, csto v komnate szidel ne odin szudar, a celuh sesztero... 'A tizenkettes hadjárat után, u r a m - kezdte a postamester, noha a szobában nem egy ur űlt, hanem hat' ["Holt lelkek", I.k., X. fejezet]. Az irodalmi normának a nyelvtani számkategória használatában tapasztalható megsértése s az, hogy az irodalmi nyelvet jól ismerő emberek rögtön észreveszik és helytelenítik ezt, ismét azt bizonyítja, hogy a számkategória szorosan összefügg az embernek azokkal a reális gyakorlati képzeteivel, amelyek az egyesről és a többséről élnek benne.

De, mint már hangsúlyoztuk, a szám kategóriája egyuttal elvont kategória is, minthogy az emberi gondolkodás könnyen elvonatkozathat a valóságosan megszámlált tárgyaktól. Ez az elvontság még nagyobb mértékben jellemzi a fejlett nyelvek n y e l v t a n i számkategóriáját, amely széleskörű általánosítással a legeltérőbb jelentésű szavakat foglalja egybe. Az egyes- és a többesszám szorosan összefügg egymással. ENGELS hangsúlyozta, hogy "az egység és a sokság elválaszthatatlan, egymást kölcsönösen átható fogalmak és hogy a sokság éppugy benne van az egységben, mint az egység a sokságban". 29

A mai indoeurópai nyelvekben az egyes- és a többesszám ellentéte és kapcsolata mintegy az a f ő m a g , amely a szám nyelvtani kategóriáját formálja. A.M. PESKOVSKIJ finom érzékkel látta meg, hogy olyankor, amikor többesszámot rendszerint nem szoktunk képezni, például a muká 'liszt' vagy uhá 'halleves' szavak esetében, de valamilyen oknál fogva mégis kénytelenek vagyunk - mesterségesen is - képezni belőlük, "inkább azt mondjuk: muki, uhi [különféle minőségű 'lisztek' és 'hallevesek' értelemben], mint mukí, uhí,

minthogy ö s z t ö n ö s e n i g y e k s z ű n k e z e n a m ó d o n m e g k ű l ö n b ö z t e t n i a t ö b b e s s z á m o t a z e g y e s s z á m t ó l". 30 Az egyes és a többes ellentéte és kapcsolata szinte eltakarja és háttérbe szorítja az egyszám és a gyűjtőfogalom közti, a duális és a töbesszám stb. közti egyéb szóhajóhető ellentéteket és kapcsolatokat.

A szám kategóriája tehát, amely az ember reális gyakorlati fogalmaiból ered, sok komplikált változáson ment át, és a nyelvtanban bonyolult elvont jelentésre tett szert. És mégis a nem nyelvtani kategóriájához képest a szám nyelvtani kategóriája sokkal "világosabb" kategória, mert azok az okok, amelyek életre hívták, szemellátható okok, s mert egész továbbfejlődése elég pontosan nyomon követhető. Ezenkívül a számkategória minden bonyolultsága ellenére sokkal egységesebbnek bizonyult, mint a nem kategóriája, amelyben a nemet meghatározó kritériumok mintegy összefonódtak és összegabalyodtak: a névszónak különféle más ismertetőjegyeivel, belenőttek a sokrétű névszó-osztályozásba. Másrészt a nem nyelvtani kategóriájához képest, amely elsősorban a névszókkal kapcsolatos, a szám nyelvtani kategóriája sokkal egyetemesebb, mert nemcsak a főnevekre és a melléknevekre, hanem a névmásokra, az igékre stb. is kiterjed. A szám nyelvtani kategóriájának jelentését egyébként széleskörű elterjedése szabja meg, ugyanis a szám képzete egyaránt társul névszóval is, igével is.

3. A szófajok

Itt mindössze két nyelvtani kategóriát vizsgáltunk meg: a nem és a szám kategóriáját, holott csaknem minden nyelvben a legkülönbözőbb nyelvtani kategóriákkal találkozunk; ilyenek: az esetkategória, az időkategória, az aspektus kategóriája, a személykategória, a módkategória stb., stb. De minthogy az egyes nyelvtani kategóriák a szófajokhoz kapcsolódnak – egyhez vagy többhöz –, a nyelvtani kategóriák további vizsgálatára azoknak a szófajoknak az elemzése során térünk majd ki, amelyeknek rendszerében e kategóriák fölbukkannak. Az előbbi két nyelvtani kategória részletesebb elemzése után a többieket csak rövidebben érintjük, mégpedig a szófajok anyagának tárgyalásához igazodva.

Kétségtelen, hogy a szófajok problémája és a mondatrészek problémája a nyelvtannak igen bonyolult és központi problémái. Első pillantásra furesának tűnhet ez az állítás, mert diákéveinkre gondolva azt hisszük, hogy nincs itt semmi nehézség, csak meg kell tanulni azokat a bizonyos nyelvtani szabályokat, s minden rendben van. Valójában pedig a szófajok problémája – ha tudományosan és történeti alapon nézzük – arra készíti a kutatót, hogy föltegye ezeket a nagy filozófiai és grammatikai természetű kérdéseket: hogyan keletkeztek a szófajok, hogyan tükröződik bennük "az emberi gondolkodás elvonatkoztató munkája".

A szófajok problémájának tudományos vizsgálata csak szorosan vett történeti vizsgálat lehet, csak az egyes nyelvek konkrét történetére támaszkodhat, mert - mint V.I. LENIN írja - "a marxizmus egész szelleme, egész rendszere megköveteli, hogy minden tételt csakis /X/ történetileg; /P/ csakis más tételekkel kapcsolatban; /N/ csakis a történelem konkrét tapasztalataival kapcsolatban vizsgáljunk." ³¹ A szófajok történeti elemzése azt bizonyítja, hogy a fő szófajok között mutakozó mai különbségek - például az oroszban is - nem egészen egyszerre jöttek létre, hanem hosszú és bonyolult fejlődési folyamat eredményei.

Nézzük meg például a főnév és a melléknév különbségének kérdését. A tulajdonság és a viszony fogalmai, amelyeket most könnyen ki tudunk fejezni a melléknév segítségével, egyáltalán nem máról-holnapra jutottak mai kifejezőmódjukhoz. Sok régi nyelv úgy fejezte ki a minőségnek és a viszonynak a fogalmát, hogy egyszerűen egymás mellé helyezett főneveket. Valamikor így beszéltek: trava-zelen' 'fü-zöld terület, gyepp, pázsit' [a zelen' konkrét főnév. - A ford.] vagy zelen' - trava a mai zelenaja trava 'zöld fü' értelemben. A kamen' - sztena 'kő - fal' kamennaja sztena-t ['kőből való falat'], a szvet - voda 'fény - víz' szvetlaja voda-t ['fényes vizet'] jelentett stb. A zelen' - trava [jelentése zelenaja trava] - féle szó szerkezet mutatja, hogyan fejezte ki a régi nyelv a tulajdonság képzetét oly módon, hogy két főnevet egymás mellé helyezett. Lassacskán azonban, azzal párhuzamosan, hogy az ember egyre jobban fölismerte: az ilyen szó szerkezetekben az egyik főnév a másiktól függ [példánkban a zelen' a trava-tól], e függő főnévben [zelen'] mindinkább meggyöngült a tárgy képze, s egyre jobban és jobban hozzátapadt a tulajdonság ideája. ³⁰ Amíg a zelen' - trava főneveket egymással többé-kevésbé egyenjogunak, egyaránt "tárgyjelölőnek" fogta fel az ember, addig még nem beszélhetünk arról, hogy képes volt kifejezni a tulajdonság elvont képzetét. De ahogyan az ember mindinkább meggyőződött róla, hogy az őt körülvevő világnak nem minden tárgya egyformán önálló, egyformán "tárgyi jellegű", hogy egyes főnevek csak valamely más főnév jellemzésére használhatók, fokról-fokra lazulni kezdett az a felfogás, hogy a zelen' - trava típusu szerkezetekben a névszók egyformán önállóak. A zelen' 'zöld terület, gyepp, pázsit' nem éppolyan "tárgy", mint a trava 'fü', hanem a fűnek a j e l l e m z ő j e , a fűnek egy bizonyos állapotára, egy bizonyos t u l a j d o n s á g á r a u t a l . Így jutott el az ember a valóság megfigyelésétől a tulajdonság és a viszony megértéséig.

A tulajdonság és a viszony fogalma természetesen szintén nem máról-holnapra fejlődött ki. Mielőtt az ember általánosított volna s kiemelte volna az elvont jegyet - esetünkben a zelenüj 'zöld' vagy zelenaja 'ua.' melléknevet -, sokszor látnia kellett és össze kellett egymással hasonlítani különféle zöld színű tárgyakat, zöld fűvet, zöld leveleket, zöld borsót, zöld gyíkot stb., stb. Azáltal, hogy az ember összehasonlította egymással a környező világ különféle tárgyait, objektumait, kezdte észrevenni e tárgyak k ö z ö s ismertető jegyét - a "zöld"-et - s közben megtanulta, hogy ezt az ismertető jegyet, tulajdonságot, viszonyt e l s z a k i t s a a közvetlen egyedi tárgytól, jöllehet azelőtt azt hitték, hogy e jegyek, tulajdonságok, viszonyok elszakíthatatlanok azoktól. Az a tény, hogy az ember a gyakorlat folyamatában megtanulta, hogyan kell elvonnia egy-egy jegyet az egyedi

tárgyakból, az agynak egyre nagyobb erejéről tanuskodott, s arra vallott, hogy az emberi gondolkodás történeti fejlődésében nagy lépés történt előre.

Ezek a fokozatos változások - az első névszó [zelen'] tárgyjelölő szerepe meggyöngül, s kifejlődik tulajdonságjelölő szerepe - végül azt eredményezik, hogy új szófaj jön létre: a melléknév [zelenúj, zelenajaj]. A régi zelen' - trava szerkezet helyett új szerkezet jön létre: zelenaja trava 'zöld fű'.

E folyamatnak, vagyis a melléknév keletkezésének elsősorban az a lényege, hogy külön szófaj jön létre, amely különleges módon fejezi ki a tulajdonság és a viszony képzetét. A melléknévnek és a főnévnek a nyelvtani különbségeit vizsgálva - ez szintén nagyon fontos kérdés - azt kell szem előtt tartanunk, hogy ezek a különbségek egyes nyelvekben túlnyomóan alaktani jellegűek, más nyelvekben pedig szintaktikaiak. Például az orosz nyelvben a holódnúj 'hideg' melléknév szemmel láthatóan különbözik alakilag a holod 'hideg[ség]' főnévtől, az angolban pedig a cold 'hideg' melléknév alakilag semmiben sem különbözik a cold 'hideg[ség]' főnévtől, ³³ hanem szintaktikailag, egy-egy szószerkezetben vagy mondatban különül el tőle [a cold day 'egy hideg nap', itt a cold: melléknév, de az in the cold, szószerint 'a hidegben', átv. 'egyedül' kifejezésben a cold: főnév].

Az a nyelvtani forma tehát, amely a különféle nyelvekben megkülönbözteti a melléknévet a főnévtől, többféle lehet. Egyes nyelvekben erre a célra főként az alaktant, más nyelvekben különféle szintaktikai eszközöket használnak fel [szórend a szerkezetben, hangsúly, hangjejtés stb.]. De itt is, ott is az emberi gondolkodásnak bizonyos vívmányáról, a tulajdonság, az ismertető jegy, a viszony elvont kifejezésének képességéről van szó. Itt is, ott is a melléknév a maga módján elszakad a főnévtől, mégpedig nemcsak a jelentés szempontjából, hanem anyagilag is [alaktanilag vagy szintaktikailag]. A történeti nyelvszemlélet tehát lehetővé teszi, hogy megértsük, hogyan alakultak ki a szófajok.

A szófajok különbözősége tehát nem eredendő, hanem történeti különbség. A h a t á r o z ó s z ó t most nemcsak egy bizonyos cselekvéssel kapcsolatban képzelhetjük el [jól cselekszik, világosan beszél, mindig tesz-vesz stb.], hanem elvontan is, függetlenül egy valamely esetleges cselekvéstől [jól, világosan, mindig, szépen, férfiasan stb.]. Itt tehát a kritérium nemcsak a cselekvés a d o t t fajtájának jellemzőjeként, hanem általánosabb, elvontabb, a cselekvés adott fajtájától független kritériumként jelenik meg, mégpedig mint k ü l ö n f é l e cselekvésfélék, különféle tulajdonságok, különféle sajátságok kritériuma, mint általában a cselekvés kritériuma és mint a kritérium kritériuma. A határozószónak ez a sajátsága, vagyis az, hogy jelentése egyidejűleg általános is és különleges is lehet, hogy jellemezni tud csak egy bizonyos cselekvést és egyúttal minden cselekvést általában, mondom, a határozószónak ez a sajátsága hosszú és bonyolult történelmi fejlődés eredménye.

Bármily különbözők is valamely nyelvrendszerben a szófajok, tény, hogy egyidejűleg különböznek is egymástól és kölcsönhatásban is vannak egymással. Láttuk például, hogy a melléknév ma sokban különbözik a főnévtől, de egyuttal kapcsolatban is van vele [sztolovaja komnata 'ebédlő helyiség' - itt a sztolovaja: melléknév, de ja vosel v sztolovoju 'bementem az ebédlőbe' - itt a sztolovaja: főnév]. Ime, ezért kell a nyelvésznek - midőn valamely nyelvben vagy a rokon nyelvekben a szófajokat osztályozza - mindkét szempontot: a szófajok különbözőségét és kölcsönhatását is figyelembe vennie.

A szófajok különbözősége végső soron a tárgynak és a cselekvésnek [állapotnak], a tárgynak és a tulajdonságnak, a cselekvésnek és a cselekvés valamely jegyének stb. stb. valódi különbségét tükrözi, a szófajok kölcsönhatását pedig végeredményben szintén a jelenségeknek a reális valóságban észlelhető kölcsönhatása szabja meg. Az természetes, hogy a szófajok kölcsönhatásának, de magának a szófajnak a jellege és eszközei is sok tekintetben a nyelv nemzeti karakterétől függenek.

Amikor a szófaji átacsapásról beszélünk, nem szabad elfelednünk, hogy a szófajok osztályozása teljes mértékben végrehajtható, még ha sok nyelvben nagy nehézségekbe ütközik is ez. V.I. LENIN rámutatott, hogy "az objektív dialektika szerint a relatívban is van abszolút. A szubjektívizmus és a szofisztika szerint a relatív csakis relatív és kizárja az abszolútat." 34

A szófajok nem egyebek, mint olyan szavak osztályai vagy csoportjai, amelyeket a nyelvtani [alaktani és szintaktikai] ismertető jegyek bizonyos egysége kapcsol össze egymással, s amelyek az embernek a környező valósághoz való viszonyát, a szónak a többi szóhoz való viszonyát tükrözik.

[Megjelent a szerzőnek "Ocserki po jazükoznaniju" - A nyelvtudomány alapvonalai - című könyvében; Moszkva 1953, Izd.-vo AN SzSzsR, 130-167.1.]

J e g y z e t e k :

1. Ne felejtsük el, hogy a nyelvtan műszót használjuk abban az értelemben is, hogy a grammatikával foglalkozó tudomány, s abban az értelemben is, hogy a szónak, a szószerkezetnek és a mondatnak tulajdonképpeni rendszere.
2. Ebben az értelemben nem érthetünk egyet A.PESKOVSKIJJal, aki hajlott rá, hogy az iskolai nyelvtant mint "nem tudományos" nyelvtant szembeállítsa az elméleti vagy tudományos nyelvtannal [vö. "Skol'naja i naucs'naja grammatika" - Az iskolai és a tudományos nyelvtan - című könyvével, 3. kiadás, 1922; 45. l., oroszul]. Minden jó iskolai nyelvtannak éppugy t u d o m á - n y o s alapokon kell nyugodnia, mint az elméleti nyelvtannak. Különbség csak a nehézség fokában, továbbá a tárgyalt anyag terjedelmében mutatkozik közöttük.
3. V.G.BELINSZKIJ, Szocsinenija [Műveil], 4. kötet, 1900, 759 l. [oroszul].
4. Ua., 760. l.
5. A szavak azért világosak, mert nyelvtanilag megformáltak [erről lásd alább]. A nyelvtan vizsgálja: az egyes szavak nyelvtani szerkezetét, továbbá a szavak között levő nyelvtani viszonyokat, a szószerkezetben és a szószerkezetek között levő nyelvtani viszonyokat, s a mondatban és a mondatok között levő nyelvtani viszonyokat egyaránt.
6. Vö. L.V.SCSERBA, Kak nado izucsat' inosztrannüe jazüki [Hogyan tanuljunk idegen nyelveket], Leningrad 1929, [oroszul].
7. Vö. V.G.BOROGAZ, Materialü po jazüku aziatszkih észkimoszov [Adalékok az ázsiai eszkimók nyelvéhez], 1949, 60. l. [oroszul].
8. Az ugynevezett agglutináló nyelvek nyelvtani viszonyairól lásd e kötet 220. kk.
9. A morfémák: a szónak egyes jelentésértékű részei.
10. A mai nyelvben e képző produktív, ha főnévből képezünk vele származékokat [leningradec 'leningrádi'], nem produktív, mint deverbális és mint melléknévhez járuló képző [kupec 'kereskedő', gordec 'gőgős ember'].
11. Az -ec képző többi jelentése a mai nyelvben nem produktív [tárgyak megnevezése tulajdonságuk, anyaguk, állapotuk szerint; például rezec 'véső', gosztinec 'ajándék', larec 'ládikó', szürec 'nyersanyag', holodec 'kocsonya' stb.]. Vö. V.V.VINOG-RADOV, Ruszszkij jazük [Az orosz nyelv], 107. l. [oroszul].

12. ENGELS, Anti-Dürring, Szikra 1950, 139.1.
13. Az oproscsenie nyelvtani műszó megkülönböztetendő az oproscsenie szótól.
14. Vö. V.A.BOGOROGYICKIJ, Obscsij kursz ruszszkoj grammatiki [Orosz nyelvtan. Általános bevezetés], 5. kiadás, 1935, 99.1. kk. [oroszull].
15. A XIX. század legelején a szlavofil SISKOV [róla lásd a 91.1.] "Ruszszuzsdenii o sztaron i novom sztile" [Megjegyzések a régi és az új stílusról] című munkájában még éles hangon tiltakozott a vkusz szó átvitt jelentéseinek használata ellen, holott a szónak ezek az átvitt jelentései már tartósan meghonosodtak a kor irodalmi nyelvében; vö. V.V.VINOGRADOV, Ocserki po isztorii ruszszkogo literaturnogo jazúka XVII-XIX vekov [A XVII-XIX. századi orosz irodalmi nyelv történetének áttekintésével], 2. kiadás, 1938, 160.kk. [oroszull].
16. A.A.SAHMATOV, Szintakszisz ruszszkogo jazúka [Az orosz nyelv szintaxisa], 1941, 420.1. [oroszull].
17. ENGELS, A család, a magántulajdon és az állam eredete, Szikra 1949, 66.1.
18. Je.A.BOKAREV, Kratkije szvedenija o jazúkah Dagesztana [Rövid közlések Dagesztán nyelveiről], Mahacs-Kala 1949, 14.1. [oroszull].
19. Azt mondjuk például, hogy a nap fölkel és lenyugszik, holott nagyon jól tudjuk, hogy a nap sehová sem megy, hiszen a föld forog a nap körül, s nem a nap a föld körül.
20. A.A.POTYEBNYA, Iz zapiszok po ruszszkoj grammatike [Tanulmányok az orosz nyelvtan köréből], 3. kötet, 1899, 616.1. [oroszull].
21. Egyéb példákat lásd: V.V.VINOGRADOV, Ruszszkij jazúk [Az orosz nyelv], 58. kk.
22. ENGELS, Anti-Dürring, Szikra 1949, 39.1.
23. Különbösen az ősi kezdetleges számlálás - már az elvont számlálással párhuzamosan - még sokkal később is nagyon hosszú ideig tartotta magát. Vö. Alexej Tolsztojnál: No vzamen vokrug Azova büt' ruszszkoj zemle na deszjat' dnej verhovogo puti 'Cserében Azov körül tíz nap lovaglásnyira orosz lesz a föld' ["I. Péter", Bp., 1953. 491.1.]
24. Vö. például a nagy orosz matematikusnak, N.I.LOBACSEVSZKIJ-nek a megjegyzésével: "Minden matematikai törvény, amelyet az ézből, a tárgyi világtól függetlenül próbálnak eredeztetni, használhatatlan a matematika számára, sőt ez gyakran nem is igazolja azokat" ["Materialü dlja biografii N.I.Lobacsevszkogo" - Adalékok N.I.Lobacsevszkij életrajzához - összegyűjtötte és szerkesztette L.B.MODZALEVSZKIJ, 1949, 204.1., oroszull].

25. LENIN, Filozófiai füzetek, Szikra 1954, 187.1.
26. Vö. I.M. TRONSKIJ, K szemantike mnozsesztvennogo csiszla v grecceszkom i latinszkom jazúkah [A többesszám jelentéstanához a görög és a latin nyelvben]. Megjelent: "Ucsenúe zapiszki LGU. Szerija filologicseszkih nauk", 1946/10, 54.kk.
27. E "komplikációk" áttekintésének sorrendje föltételes; lehet másmilyen is.
28. Egyes fejlett nyelvekben a duális csökevényyszerűen megmaradhat. Ilyen esetekben sem akadályozza egyáltalán az elvont töbesség kifejezését.
29. ENGELS, A természet dialektikája, Szikra 1952, 270.1.
30. A.M. PESKOVSKIJ, Ruszszkoj szintakszisz v naucsnom oszvescsenii [Orosz szintaxis tudományos megvilágításban], 51.1. [oroszull. [Kiemelés tőlem. - R.B.]
31. LENIN, Szocsinénija [Műveil], 35. kötet, 200.1. [oroszull.]
32. Vö A.A. POTYEBNYA, Iz zapiszok po ruszszkoj grammatike [Tanulmányok az orosz nyelvtan köréből], 3. kötet, 80. kk. [oroszull. Potyebnya nyelvtani kutatásainak általános értékelését - nagyra értékelését - V.V. VINOGRADOV akadémikusnak Potyebnyáról szóló külön tanulmányaiban találhatjuk meg: A.A. Potyebnya. Megjelent: "Ruszszkij jazúk v skola", 1938/5-6, 111-121.1.; O csetvertom tome "Iz zapiszok po ruszszkoj grammatike" Potebni [Potyebnya "Tanulmányok az orosz nyelvtan köréből" című művének negyedik kötetéről]. Megjelent: "Trudú Insztituta ruszszkogo jazúka Akademii Nauk SzSzsZR", 1. kötet, 1949, 239-263.1. - A legutóbbi időben Potyebnyát - szerintünk - helyesen értékelte L.A. BULAHOVSKIJ tanulmánya: Lingviszticseszkoje naszledszto A.A. Potebni [A.A. Potyebnya nyelvészeti örökségel]. Megjelent: "Ruszszkij jazúk v skola", 1952/2, 72-81.1. - Egyet kell értenünk, egyebek között, L.A. BULAHOVSKIJ-nak azzal a végső megállapításával, hogy Potyebnyának a szláv nyelvek történeti mondattana körébe vágó tanulmányai - egyes általános következtetések minden vitathatósága ellenére - "jobbak, mint amik e téren mostanáig tudományunkban napvilágot láttak" [80.1.]. Potyebnyáról részletesebben lásd L.A. BULAHOVSKIJ-nak "A.A. Potyebnya" című könyvét [Izd. Kievszkoego Gosz. universziteta, 1952].
33. Egyébként tekintetbe veendő, hogy e két szónak más-más a paradigmája, vagyis más-más a ragozási módja: a cold főnév többesszámban -s jelet kap, a cold melléknév azonban semmit, ellenben az utóbbi fokozható stb.
34. LENIN, Filozófiai füzetek, Szikra 1954, 340.1.